

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 23 • Sayı | Number 1

Haziran | June 2024

Veliyyüddîn Cârullah'ın Birgivi'nin Sorgulama ve Tartışma Risalesi Hakkındaki Küçük Şerhinin Değerlendirmesi ve Tahkiki

The Evaluation of the Short Commentary by Walî al-Dîn Jâr Allâh on Birgivi's Treatise about the Rules of Inquiry and Debate along with the Critical Edition of the Arabic Text

Muhammet ÇELİK

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof.

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Mantık
Social Science University of Ankara, Department of Philosophy and Religious Sciences, Logic

Ankara, Türkiye

muhammet.celik@asbu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-4664-2300>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 07.02.2024

Kabul Tarihi | Accepted: 15.05.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2024

Atıf | Cite As

Çelik, Muhammet. "Veliyyüddîn Cârullah'ın Birgivi'nin Sorgulama ve Tartışma Risalesi Hakkındaki Küçük Şerhinin Değerlendirmesi ve Tahkiki". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/1 (2024), 67-110. <https://doi.org/10.14395/hid.1433510>.

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Evaluation of the Short Commentary by Walī al-Dīn Jār Allāh on Birgiwī's Treatise about the Rules of Inquiry and Debate along with the Critical Edition of the Arabic Text

Abstract

This article delves into how Walī al-Dīn Jār Allāh interprets Mehmed al-Birgiwī's treatise on inquiry and debate in the context of his work *al-Sharḥ al-Ṣaġīr* and presents the critical Arabic text of his commentary. The field of *ādāb al-baḥs wa al-munāzara*, which establishes the relationship between the theological sciences and the concepts of inquiry and debate, is one of the disciplines included in the Ottoman higher education curriculum. Birgiwī's one-page treatise on inquiry and debate and Jār Allāh's commentaries are among the texts taught in the related courses. Jār Allāh wrote three commentaries on this treatise, namely "the Great", "the Middle", and "the Short" ones. However, in the first two commentaries, Jār Allāh focuses more on criticizing the four authors who had written commentaries on the treatise before him rather than on interpreting it. Consequently, this article scrutinizes Jār Allāh's interpretation of the treatise based on "the Short Commentary". The reason for choosing this commentary on the treatise as the subject of examination in this article is Jār Allāh's greater productivity in terms of both the number of works and the page count compared to the other fifteen commentators. Additionally, he had already authored substantial works in this field before interpreting the treatise. Moreover, despite Jār Allāh's authorship of encyclopaedic works in the field of inquiry and debate, there has been a lack of attention to this aspect, particularly in academic studies focusing on his intellectual legacy. Therefore, this study aims to fill the gap in Jār Allāh's intellectual profile and to illustrate the intersection of theology and Islamic sciences with the concepts of "inquiry" and "debate" through the example of the commentary. This study consists of two sections within this framework. The first section examines how Jār Allāh interprets the inquiry and debate surrounding the nature of the discussion and the discussant in the treatise, as well as the aspects of narration, claim, premise, evidence, and conclusion. Additionally, it examines Jār Allāh's positioning of Birgiwī within the literature on inquiry and debate. Overlapping views with other commentators by Jār Allāh are demonstrated through references to the commentaries of these scholars. In this context, Jār Allāh defines the technical terms used by Birgiwī, as Birgiwī summarizes the process of inquiry and debate without defining the technical terms associated with them. For example, Birgiwī uses the term "debater" without providing a definition, but Jār Allāh defines the concept of "debate" as both "the contemplation by two individuals of the connection between two things to reveal the truth" and "the mutual defense of a viewpoint by two individuals to reveal the truth." Jār Allāh does not agree with Birgiwī's views, and he argues that it is more appropriate to define the debater as an "inquirer," which denotes reciprocal questioning. Jār Allāh disagrees with Birgiwī's opinion that the opposing party can only inquire about the premises, evidence, or narration if they do not have definitive knowledge. To support this claim, he cites al-Ījī's stance on the subject, arguing that the opposing party can challenge and object, even if they already know, to obtain more precise knowledge or test a debater. While Jār Allāh claims that he disagrees with Ījī on certain issues, he expresses that, in terms of the organization of the debate, he is in the same position as Ījī. He thinks similarly to al-Rāzī regarding the organization of the debate. According to Jār Allāh, Birgiwī was influenced by al-Pazdawī's and al-Taftazānī's opinions on the transition to another evidence, and he generally followed the views of methodist Ḥanafī jurists. However, Jār Allāh argues that the specific details provided by Birgiwī regarding the views of Ḥanafī jurists in transitioning to another piece of evidence are not relevant within the discipline of inquiry and debate. In this discipline, the criteria for transitioning to another piece of evidence are determined by its own principles, and not by the criteria set by methodist Ḥanafī or Shafi'ī jurists. For instance, when discussing conclusions and counter-evidence, if a debater prefers the transition to another piece of evidence, it should not be considered counter-evidence according to the principles of this discipline. In the second section of the article, a critical edition of the Arabic text of "the Short Commentary", for which four copies were identified, was conducted following ISAM's textual criticism principles. Additionally, four other commentaries preceding this commentary were identified. Ultimately, this study concludes that Jār Allāh focused on defining the technical terms of the treatise and determining his position within the discipline based on his own views without addressing any problematic issues in his interpretations.

Keywords: Logic, Inquiry, Debate, Walī al-Dīn Jār Allāh, Mehmed al-Birgiwī, the Short Commentary, *al-Sharḥ al-Ṣaġīr*.

Veliyyüddīn Cârullah'ın Birgivi'nin Sorgulama ve Tartışma Risalesi Hakkındaki Küçük Şerhinin Değerlendirmesi ve Tahkiki

Öz

Bu makalede, Birgivi'nin sorgulama ve tartışma kuralları ile ilgili risalesini Veliyyüddin Cârullah'ın nasıl yorumladığı onun *eş-Şerḥu's-Şaġīr* eseri çerçevesinde incelenmiş ve Cârullah'ın bu şerhinin tenkitli Arapça metni sunulmuştur. Sorgulama ve tartışma kavramlarının ilahiyat bilimleri ile ilişkisinin kurulduğu disiplinlerden biri, *ādābu'l-baḥs ve'l-munāzara* (sorgulama ve tartışma kuralları) alanıdır. Bu disiplin, Osmanlı yüksek öğretiminde bir ders olarak yer almıştır. Bu dersin okutulduğu metinlerin arasında Birgivi'nin bir sayfalık sorgulama ve

tartışma kuralları hakkındaki risalesi ve onun Cârullah'a ait şerhleri bulunmaktadır. Cârullah, bu risaleye sırasıyla büyük, orta ve küçük olmak üzere üç şerh kaleme almıştır. Cârullah, ilk iki şerhte Birgivi'nin risalesini yorumlamaktan ziyade kendisinden önce bu risaleyi yorumlayan dört şârihi tenkit etmekle ilgilenmiştir. Bu nedenle Birgivi'nin ilgili risalesine dair Cârullah'ın yorumunu küçük şerh üzerinden inceledik. Birgivi metninin Cârullah yorumunun makalede inceleme konusu olarak seçilmesinin nedeni, onun diğer on beş yorumcuya göre hem eser sayısı hem de eserlerin hacmi bakımından daha velût olması ve Birgivi'nin risalesini yorumlamadan önce bu alanda hacimli eserlerini kaleme almış olmasıdır. Diğer bir neden ise Cârullah'ın sorgulama ve tartışma alanında ansiklopedik eserler kaleme almasına rağmen özellikle onun entelektüel dünyası ile ilgili yapılan akademik çalışmalarda onun bu yönüne değinilmemiş olmasıdır. Dolayısıyla bu çalışma, Cârullah'ın entelektüel profilinde eksik kalan bir parçayı tamamlamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda ilahiyat ve İslami ilimlerin "sorgulama" ve "tartışma" kavramlarıyla bir araya geldiği zemininin Cârullah örneği ile gösterilmesi, bu makaledeki diğer bir amaçtır. Bu çerçevede makale iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Cârullah'ın Birgivi risalesindeki tartışma ve tartışmacının mahiyeti, aktarım, iddia, öncül, delil ve sonuç hakkındaki sorgulama ve tartışma kurallarını nasıl yorumladığı incelendi. Bununla beraber Cârullah'ın Birgivi'yi sorgulama ve tartışma literatüründe onu nereye konumlandığı tespit edildi. Ayrıca Cârullah'ın diğer yorumcularla örtüşen görüşleri bu yorumcuların şerhlerine atıflarla gösterildi. Bu bağlamda Cârullah, Birgivi'nin metinde kullandığı teknik terimleri tanımlamaktadır. Zira Birgivi, sorgulama ve tartışmanın teknik terimlerini tanımlamadan sadece tartışma sürecini özetlemektedir. Örneğin Birgivi, "tartışmacı" teknik terimini tanımlamadan kullanır ancak Cârullah, "tartışma" kavramı için hem "iki şey arasındaki bağın iki kişi tarafından gerçeği açığa çıkarmak için düşünülmesi" hem de "gerçeği açığa çıkarmak için iki kişinin bir görüşü karşılıklı savunması" tanımlarını ifade eder. Cârullah, Birgivi'nin bazı görüşlerine katılmamaktadır. Bu çerçevede Birgivi, tartışmacıyı sorgulayan olarak isimlendirmektedir. Ancak Cârullah'a göre onun karşılıklı olmayı ifade eden "soruşturan" kavramıyla tanımlanması daha uygundur. Cârullah, Birgivi'nin karşı tarafın itiraz edebilmesini kesin olarak bilmediği konularla sınırlamasını doğru bulmaz. O, bu iddiasını desteklemek için İcî'nin konu hakkındaki tutumunu örnek gösterir ve karşı tarafın sınamak, bilse bile daha kesin bilgi elde etmek için itiraz edebileceğini ileri sürer. Cârullah, Birgivi'nin bazı konularda İcî'den farklı düşündüğünü ileri sürse de tartışmanın düzeni bakımından onunla aynı konumda olduğunu ifade eder. O, tartışmanın sıralaması konusunda Kutbuddîn er-Râzî gibi düşündüğünü belirtir. Başka delile geçiş konusunda Birgivi'nin Pezdevî ve Teftazânî'den etkilendiğini ve genel olarak yöntemci Hanefî İslam hukukçularının görüşlerine tabi olduğunu iddia eder. Ancak Cârullah, yine başka delile geçiş konusunda Birgivi'nin Hanefî İslam hukukçuların görüşlerine dair verdiği ayrıntının sorgulama ve tartışma disiplini açısından gereksiz olduğunu düşünür. Çünkü sorgulama ve tartışma disiplini başka delile geçiş Hanefî ya da Şafî'î yöntemci hukukçuların belirlediği kriterlere göre değil bu disiplinin kriterlerine göre belirlenir. Örneğin sonucu tartışırken karşı delil getirildiğinde tartışmacı başka delile geçerse bu geçtiği delil, bu disiplinin prensiplerine göre karşı delil olmamalıdır. İkinci bölümde dört nüshası tespit edilen küçük şerhin Arapça metninin edisyon kritiği İSAM tahkik esaslarına göre yapıldı. Ayrıca bu şerhi önceleyen diğer şerhler tespit edildi. Sonuç olarak Cârullah yorumlarında sorunsal konulara değinmeyip Birgivi'nin özet metninin teknik terimlerinin tanımlanmasına ve onun görüşleri itibarıyla bu disiplinindeki konumunun belirlenmesine odaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Sorgulama, Tartışma, Veliyyüddîn Cârullah, Mehmed el-Birgivi, eş-Şerhu's-Şağîr.

Giriş

İlahiyat ve daha özelde İslami ilimlerle¹ "eleştiri", "sorgulama", "soruşturma", "tartışma" ve bu teknik terimlerin semantik bağının bulunduğu diğer teknik terimlerin ilişkisi, cedel, nazâr, hîlâf ve âdâbu'l-baḥs ve'l-münâzara (*sorgulama ve tartışma kuralları*)² disiplinleriyle kurulmuştur. Cedel, nazâr ve hîlâf, kelimeler ile fıkhîta mündemiç birer disiplin iken tartışma ve sorgulama, müstakil bir disiplin olarak bu ilişkiyi temsil etmiştir. Diğer üç disipline göre sorgulama ve tartışma, müstakil bir disiplin olmasından dolayı Osmanlı medreselerinde okutulan bir ders haline gelmiştir. Mehmed Birgivi'nin (ö. 981/1573) sorgulama ve tartışma metni ile Veliyyüddîn Cârullah'ın (ö. 1151/1738) onun üzerine yazdığı şerhi, Osmanlı medreselerinde ifade ettiğimiz ilişkiyi tesis etmek üzere üretilmiş metinlerdir. Bu çerçevede Birgivi, bir sayfadan oluşan bir sorgulama ve tartışma risalesi kaleme almıştır. Cârullah, Birgivi'nin bu risalesi üzerine üç ayrı şerh yazmıştır. Kronolojik olarak ilk yazdığı şerh, en hacimlidir ve kendi ifadesiyle eş-Şerhu'l-Kebîr olarak anılır. İkincisi ise ilkinde göre daha küçük boyuttadır. Bu şerh, Cârullah'ın tabiriyle eş-Şerhu'l-Mutavaşşit diye

¹ "İlahiyat" ile felsefe (metafizik ve onto-teoloji), "İslami ilimler" ile akait, tefsir, fıkıh, hadis vb. ilimler kastedilmektedir.

² "Âdâbu'l-baḥs ve'l-münâzara" teknik teriminin karşılığı olarak "sorgulama ve tartışma kuralları" teknik terimini tercih ettik. Ancak makale boyunca bu teknik terim, sadece "sorgulama ve tartışma" şeklinde kullanılacaktır.

isimlendirilir. En son yazdığı şerh ise bu makalenin konusudur. Önceki şerhlerden çok daha kısa olan bu şerhe yazar, *eş-Şerhu's-Şağîr* adını vermiştir.³

İlk iki şerhin yazılış amaçları, doğrudan Birgivi'nin sorgulama ve tartışma metnini yorumlamaktan ziyade kendisinden önce bu metni yorumlayanları değerlendirmektedir. O, bu amacını yerine getirmek için şârihlerin görüşlerine yönelik eleştirilerini, yöntem (*uşûl*), mantık, sorgulama ve tartışma ile ilgili birçoğu otorite haline gelmiş eserlerden uzun alıntılarla desteklemektedir. Dolayısıyla Birgivi'nin risalesinin anlaşılması, bu iki şerhte arka planda kalmaktadır. Ancak *eş-Şerhu's-Şağîr*, doğrudan Birgivi'yi yorumlayan ve herhangi bir şârihin görüşü ile ilgilenilmeyen bir eserdir.⁴ Bu durum, Cârullah tarafından Birgivi'nin metninin nasıl yorumlandığını anlamak için *eş-Şerhu's-Şağîr*'in merkezde olmasının sebebi olarak gösterilebilir.

Birgivi'nin risalesine dair tespit edilen on beş şerh ve üç haşiye tespit edilmiştir.⁵ Birgivi'nin metni hakkındaki şerhler ve haşiyeler arasından Cârullah'ın yorumlarının bu makalede konu edilmesinin sebebi, onun sorgulama ve tartışma alanında kalem oynatanlar arasında ansiklopedik eserleriyle en velût yazar olması⁶ ve bu şerhten önce sorgulama ve tartışma ile ilgili hacimli eserlerini yazmış olmasıdır.⁷

Cârullah'ın sorgulama ve tartışmayla ilgili çalışmalarını konu edinen akademik bir çalışma bulunmamaktadır. Pehlivan, özellikle Çelik ile Birgivi'nin metni üzerine yaptığı çalışmada ve diğer çalışmalarında Cârullah'ın sorgulama ve tartışma disipliniyle alakalı eserlerine sık atıf yapmaktadır.⁸ Bunun yanında Açıl'ın editörlüğünde Cârullah'ın entelektüel dünyasına ilişkin bir yayın mevcut olsa da bu yayında onun sorgulama ve tartışma alanına dair yazarlığıyla ilgili herhangi bir inceleme yazısı bulunmamaktadır.⁹ Bu durum dikkat çekicidir. Zira onun en hacimli eserleri sorgulama ve tartışma üzerinedir. Dolayısıyla bu makale, Cârullah'ın entelektüel dünyasıyla ilgili günümüz akademik değerlendirmelerinin eksik kalan bir parçasını gündeme getirmeyi amaçlamaktadır.

Bu makalenin diğer bir amacı, ilahiyat ve İslami ilimler konularıyla tartışma, sorgulama ve soruşturmanın bir disiplin içerisinde uygulanarak bir araya geldiği zemini gösterebilmektir. Diğer bir ifadeyle ilahiyat ve İslami ilimler konularını tartışmanın zeminini açığa çıkarmaktır. Bu bağlamda Cârullah'ın Birgivi yorumu, bu zeminin öne çıkan bir örneğidir.

Bu makale iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Cârullah'ın Birgivi metnine dair yorumu incelenecektir. Bu incelemede Cârullah'ın Birgivi'nin metnine dair yorumları, bu metnin diğer yorumcularının ekseninde değerlendirilecektir. Buna göre onun diğer yorumcularla örtüşen

³ Veliyyüddin b. Muştafâ b. 'Alî el-İstanbulî Cârullah, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Kâz 'âbâdî* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye Koleksiyonu, 4658), 80b.

⁴ Cârullah, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Kâz 'âbâdî* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 80b.

⁵ Muhammet Çelik, "Âdâbu'l-Baḥş ve'l-Munâzarânın Kaynağı ve Eserleri (14-20. yy.)", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 5/2 (2022), 236-238.

⁶ Cârullah, dokuz sorgulama ve tartışma eseri yazmıştır. Bunların en hacimli 524 varak hacmiyle Mes'ûd haşiyesidir. Bu eser, sorgulama ve tartışma tarihi ve onun tartışma konularını referanslarla ortaya koyan bir ansiklopedidir. Dokuz eser için bk. Çelik, "Âdâbu'l-Baḥş ve'l-Munâzarânın Kaynağı ve Eserleri (14-20. yy.)", 218, 224, 230, 236-237, 244.

⁷ Atıflar için bk. Veliyyüddin b. Muştafâ b. 'Alî el-İstanbulî Cârullah, *Şerhu'l-Kebîr* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye Koleksiyonu, 4658), 3a, 6a.

⁸ Necmettin Pehlivan-Muhammet Çelik, "Zamanı Olsaydı Daha Kısa Yazacaktı: Birgivi Mehmed Efendi (Ö. 981/1573)'nin Risâle Fi'l-Âdâb'ı", *Balkesirli Bir İslam Alimi İmam Birgivi*, ed. Mehmet Bayyigit vd. (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi, 2018), 209-2011.

⁹ Bu çalışmada Harun Kuşlu, Cârullah'ın mantık eserleriyle ilgili bir makale kaleme almıştır. Ancak o, makalesinde Cârullah'ın âdâb eserlerini incelemediğini belirtmektedir; bk. Harun Kuşlu, "Cârullah Efendi'nin Derkenar Notlarının İslâm Mantık Tarihine Katkısı", *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*, ed. Berat Açıl (İstanbul: Nobel Yayınları, 2020), 98.

görüşleri dipnotta onların şerhlerine atıf yapılarak gösterilecektir. Diğer taraftan makalede Cârullah'ın yorumlarının dayandığı kaynaklarıyla ilişkisi bu makalenin sınırlarını aşacağından ileriki çalışmalara bırakılmıştır. Zira Cârullah'ın sorgulama ve tartışma alanıyla ilgili ansiklopedik eserlerini sadece bir makalenin sınırları içerisinde ele almak olası değildir. İkinci bölümde ise eş-Şerhu's-Şağîr'in Arapça metninin edisyon kritiği yer almaktadır. Makalede Arapça metnin yer almasının nedeni makalenin ana kaynağı olan eş-Şerhu's-Şağîr'in eleştirel bir yöntemle oluşturulmuş güvenilir bir tenkitli metnini okuyucuya sunmaktır. Edisyon kritik yapılırken İSAM tahkik esasları dikkate alınmıştır.

1. Birgivî'nin Sorgulama ve Tartışma Metninin Cârullah Yorumu

1.1. Tartışmacının ve Tartışmanın Mahiyeti

Birgivî, metninde tartışma sürecini ifade eden teknik terimleri tanımlamamakta sadece tartışma sürecini ana unsurlarıyla özetlemektedir. Buna göre onun kullandığı ilk teknik terim, "tartışmacı" (*munâzir*) kavramıdır. Birgivî, literatürdeki 'soruşturan' (*mubâhis*), 'çekişen' (*mucâdil*), 'savunan' (*mudâfi*) teknik terimleri yerine 'tartışmacı' teknik terimini tercih etmiştir. Cârullâh, "tartışmacı" kavramının; aktaran (*nâkil*), iddia eden (*mudde*), delil getiren (*mu'allil*) ve soru soran (*sâ'il*) kavramlarından daha genel olduğunu ve bunları kapsadığını düşünür.¹⁰

Bununla beraber Birgivî, metninde 'tartışmacı' teknik terimini tanımlamasa da metnin kenar notunda (*hâşiye*) kendisinden aktarılan şu tanımlı yapılmaktadır: "Tartışmacı, gerçeği açığa çıkarmak için sorgulayan (*bâhis*) kişidir"¹¹. Cârullah, bu tanımda geçen "sorgulayan" kavramı yerine "soruşturan" kavramının kullanılmasının tartışma için daha uygun olacağını belirtir. Ancak "soruşturma", "çekişme" (*mucâdele*) anlamındaki tartışmayı da içerir.¹² Bu nedenle Birgivî, tartışmacının soruşturan değil, doğruyu açığa çıkarmak için sorgulayan kişi olduğunu belirtmiştir.

Cârullah, tartışmacıyı başkası ile karşı karşıya gelen kişi olarak yorumlar. Bu nedenle sadece bildirimde ya da iddiada bulunmak tartışmacı olmak için yeterli değildir.¹³ O, bu yorumunda temkinli davranarak, burada bu anlamın amaçlanmasının olası olduğunu düşünür. 'Tartışmacı' teknik terimini tanımlamak için tartışan, tartışma kökünden türeyen, tartışmayı amaçlayan gibi dilsel açıklamalar yersizdir. Çünkü bu açıklamalar "sorgulayan" kavramı için mecazdır ve gerçek anlamın imkanının olduğu yerde mecaza başvurmak mümkün değildir. Birgivî, tartışma (*munâzara*) teknik teriminin ne kendisine ne de tanımına değinse de Cârullâh, tartışmayı tanımlamaktadır. Buna göre tartışma, iki şey arasındaki bağın iki kişi tarafından gerçeği açığa çıkarmak için düşünülmesi ya da gerçeği açığa çıkarmak için iki kişinin bir görüşü karşılıklı savunmasıdır.¹⁴

¹⁰ Veliyyüddîn b. Muştâfâ b. 'Alî el-İstanbulî Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye Koleksiyonu, 4658), 70a.

¹¹ Kenar notu için bk. Pehlivan-Çelik, "Zamanı Olsaydı Daha Kısa Yazacaktı: Birgivî Meḥmed Efendî (Ö. 981/1573)'nin Risâle Fi'l-Âdâb", 225.

¹² Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 70a. Benzer yorum için bk. Ebu'n-Nâfi Aḥmed b. Muḥammed Ḳâz' âbâdî, *Şerhu Âdâbi'l-Birgivî* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, 2948), 2a; Muḥammed Emin b. 'Abdullâh Üsküdârî, *Şerhu Âdâbi'l-Birgivî* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kemankes Koleksiyonu, 292), 2a; Abdurrahmân b. Muştâfâ b. Aḥmed, *Şerhu Âdâbi'l-Birgivî* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, 2989), 5b.

¹³ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 70a. Benzer yorum için bk. Muḥammed b. Oṣmân eṭ-Ṭarsûsî, *Miftâhu'l-Mebâhiş* (İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 21a; Müftî Meḥmed b. 'Abdullâh Ḳaysereî, *Ḥulâsatu'l-Âdâb* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Samsun Koleksiyonu, 60), 158b; Müftî Meḥmed b. 'Abdullâh Ḳaysereî, *Şerhu Âdâbi'l-Birgivî* (Konya: Konya Bölge Yazma Eser Kütüphanesi, Burdur Koleksiyonu, 1187), 21b.

¹⁴ Cârullah, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Ḳâz' âbâdî* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 70a.

1.2. Aktarımı Tartışmak

Cârullah, tartışmacının (T), yazılı ya da sözlü olarak öğrendiği tam yargı içeren bir sözü,¹⁵ bu sözün doğru ya da yanlış olduğunu iddia etmeksizin aktarabileceğini ileri sürer. Bu durumda o, aktaran tartışmacıdır. Aktarım, sözel bir değişiklik olsun ya da olmasın başkasının sözünü ikinci kişiye iletmektir.¹⁶ Aktarılan sözün yargı olması ise söylendiğinde doğru ya da yanlış olma ihtimaline sahip tam bileşik söz olmasıdır. Ünlem ve soru cümleleri yargı bildiren cümlelerin karşıtıdır.¹⁷ Buna göre aktarım cümleleri,

T: İbn Sînâ, “Alemin zamansal başlangıcı yoktur.” dedi.

ya da

T: İbn Sînâ, alemin zamansal başlangıcının olmadığını söyledi.

şeklindedir.

Birgivi, tartışmanın yapılacağı konunun bilgi değerini belirlemek ve aktarım aşamasında karşılıklı olarak ele alınan konunun yargı bildiren söz olduğunu göstermek için ‘söz’ (*kelâm*) teknik terimi yerine ‘bildirim’ (*haber*) teknik terimini seçmiştir. Cârullah’a göre bunun nedeni, bu aşamada sadece bir hikâye edilenden ibaret olan aktarılan sözün doğruluk değerinin, tartışmada karşı tarafların ilgilendiği bir konu olmamasıdır. Dahası karşılıklı olarak ele alınan konu, yargı ifade eden bir cümle olan aktarımdır.¹⁸ Buna göre örnekte tartışmacının İbn Sînâ’dan aktardığı “Alemin zamansal başlangıcı yoktur.” önermesinin doğru ya da yanlış olması aktarıma karşı çıkan tarafın sorgulamasına dahil değildir. Bu aşamada karşı taraf, sadece İbn Sînâ’nın “Alemin zamansal başlangıcı yoktur.” önermesini söyleyip söylemediği ile ilgilenir yoksa aktarılan önermenin doğruluğu ile değil.

Tartışmacının karşısında olan karşı taraf (*haşm*) ile bir meselenin konuşulup ele alınabildiği ikinci şahıs kastedilir. Çünkü anlamayana hitap etmek büyük afetlerden biridir. Bu durumu belirten Cârullah, şerhinin sonunda Faḥruddîn er-Râzî’den (ö. 606/1210) alıntılıdığı kriterler çerçevesinde tartışmanın yeterli yetkinliğe sahip olan karşı tarafla yapılabileceğini ifade etmektedir. Bu nedenle yetkinliği dikkate almayı karşı taraf olmayı, “asıl olarak karşı olan” veya “karşı olma durumunun kastedildiği” şeklinde dilsel olarak açıklamak gereksizdir. Çünkü mecaz, zorunlu değildir. Dahası karşı tarafı (K), tartışmacı olması bakımından tartışmacı olmak ile sınırlandırmaya gerek yoktur.¹⁹

¹⁵ Kaz’âbâdî, *Şerḥ* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 2b; Tarsûsî, *Miftâḥ* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 21b; Kayserî, *Şerḥ* (Burdur Koleksiyonu, 1187), 22a; Ferdî ‘Alî b. Muşafâ Kayserî, *Şerḥu Âdâbi’l-Birgivi* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 21b; Abdurrahmân b. Muşafâ b. Aḥmed, *Şerḥ* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 6b.

¹⁶ Aktarma yargıları, dolaylı ya da doğrudan olabilir. Doğrudan aktarım, “Ali, “Bartın’da deniz çok dalgalıydı” dedi.” gibi iken dolaylı aktarım “Ali, Bartın’da denizin çok dalgalı olduğunu söyledi” gibidir. Dolaylı aktarıma bildirim cümleleri de denir. Ayrıca bk. Emre Türkmen, “Türkçede Aktarma Cümleleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi* 4/9 (2018), 276-280.

¹⁷ Cârullah, *eş-Şerḥu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 70a.

¹⁸ Cârullah, *eş-Şerḥu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 70a. Örneğin “Ahmet, Bartın’da denizin çok dalgalı olduğunu söylüyor” bir aktarma cümlesidir. Aktarılan ise Bartın’da denizin çok dalgalı olduğudur. Daha fazla açıklama için bk. Tarsûsî, *Miftâḥ* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 21b; Kayserî, *Şerḥ* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 22b.

¹⁹ Cârullah, *eş-Şerḥu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 70a. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Şerḥ* (Burdur Koleksiyonu, 1187), 22b.

Tartışmacı, bir yargıyı aktardığında karşı taraf, aktaran tartışmacıdan aktarımı aslına uygun²⁰ ilettiğini göstermesini istemesi gerekir.²¹ Aktarımın aslına uygun olup olmadığı üç şekilde istenebilir:

- (i) T: İbn Sînâ, "Alemin zamansal başlangıcı yoktur." dedi.
K: Bu aktarımın aslına uygun olup olmadığını göstermeni istiyorum.
- (ii) T: İbn Sînâ, "Alemin zamansal başlangıcı yoktur." dedi.
K: Bu aktarımın aslına uygun olup olmadığını göster!
- (iii) T: İbn Sînâ, "Alemin zamansal başlangıcı yoktur." dedi.
K: İbn Sînâ'nın böyle dediğini kabul etmiyorum.

Karşı tarafın, tartışmacı taraftan aktarılan sözü aslına uygun aktardığını göstermesini istemesinde bir sorun yoktur. Ancak karşı taraf, aktarımın aslına uygun olup olmadığına dair bilgisi bulunmadığında düzeltme talebinde bulunabilir. Karşı taraf, aktarılan sözün söyleyenine ait olup olmadığını bilmeyebilir. Ancak söyleyenin bu sözü söyleme ihtimali hakkında bilgi sahibi olabilir. Bu durum aktarma hakkında tartışmanın gerçekleşmesi için yeter şarttır. Diğer bir ifadeyle aktarımın doğruluk değerini bilmediğinde onu sorgulayabilir. Çünkü karşı taraf, aktarıma müdahale edebilecek bir bilgiye sahip olmamalıdır ve aktarıma kesinlikle müdahale edemez. Aksine o, aktarımın düzeltilmesini isteyebilir. Ayrıca karşı tarafın düzeltme isteğinin nedeni, tartışmacının tartışma konusu olmayana tartışmanın konusu yapma ihtimalidir. Tartışmacı, sorgulama esnasında başkalarının kabul ettiği bir yargıyı, karşı tarafın da kabul ettiğini varsayarak onu aktarma önermesini kabul etmek zorunda bırakmak (*ilzâm*) için kullanabilir.²² Böylece tartışmacının konuyu karıştırdığı açığa çıkar. Ancak Birgivi'nin doğrulama talebi ile ilgili ifadeyi kullanım biçimi, bu talebin aktaranın ifadelerindeki ve aktarımın kendisindeki uygunsuzluktan daha genel olduğuna delalet eder. Çünkü düzeltme isteği, tartışma konusuna ait olabildiği gibi tartışan şahsın ifade biçimine de ait olabilir. Bu durumda bir sözü karşı tarafa aktaran tartışmacıdan ifade ediliş biçimini düzeltmesi istenebilir. Örneğin;

T: İbn Sînâ, "Alemin zamansal başlangıcı yoktur." dedi.

K: İbn Sînâ'nın böyle dediğini kabul etmiyorum. Bu aktarımı düzeltir misin?

T: Hım? Evet! İbn Sînâ, "Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur." dedi.

Yukarıda ifade edildiği gibi tartışmacı, yargı bildiren bir cümle aktardığında karşı tarafın düzeltme isteği ya da aktarıma karşı çıkışı, aktarım cümlesinedir yoksa aktarılan cümleye değildir. Çünkü aktaran, aktardığı cümleyi değil de aktarımını açıklamak zorundadır. Karşı taraf da bu aktarıma karşı çıkar yoksa aktarılanı değil. Karşı tarafın aktarılanı karşı çıkamayacağına dair Cârullâh ve diğer yorumcuların değinmediği başka bir *apriori* gerekçe sunmak istiyoruz. Buna göre tartışma, tanımı gereği bir bağın diğer bir ifadeyle, konu ile yüklem arasındaki ilişkinin gerçekleşip gerçekleşmediğinin soruşturulmasıdır. Bu bağlamda aktarım hakkındaki tartışma da

²⁰ Aslına uygun olmak ile aktarılan sözün aslıyla aktarılan versiyonunun örtüşmesini kastediyorum. Bunun gösterilmesi de aslına uygun olduğunun gösterilmesidir.

²¹ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 70a. Benzer yorum için bk. Kaz'âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 2b; Üsküdarî, *Şerh* (Kemankes Koleksiyonu, 292), 2b; Tarsûsî, *Miftâh* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 22a; Ahmed b. Yûsuf Çermikî, *Şerhu Âdâbi'l-Birgivi* (Kütahya: Kütahya Vahit Paşa Kütüphanesi, Vahit Paşa, 671), 4b.

²² Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 70a. Benzer yorum için bk. Tarsûsî, *Miftâh* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 21b.

“x, ‘B, C’dir’ dedi.” gibi bir önermede “x” ile “‘B, C’dir’ demek” arasındaki yargı diğer bir tabirle nispet hakkında gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu yargının unsurlarından konu olan “x” ve yüklem olan “‘B, C’dir’ demek” hakkında tartışma gerçekleşmez. Daha genel bir tabirle kavramları olan konu ve yüklem kendileri hakkında tartışma yapılamaz. Sadece kavramların bağıntıları, diğer kavramlarla kurulan ilişkileri ve bu ilişkilerin gerçekliği hakkında tartışma yapılabilir. Her aktarılan cümle, aktaran cümlenin bir ögesi, başka bir ifadeyle onun konu ya da yüklem terimidir ve kavramıdır. Bu nedenle aktarılan hakkında tartışma gerçekleşmez.

Aktarımın aslına uygun olduğunun gösterilmesini isteme durumunu ifade etmek için Cârullâh, “karşı çıkma” (*men*) teknik terimini kullanmıştır. Aslında bir delilin belirli öncülleri hakkında delil isteği anlamı için kullanılan “karşı çıkmak” teknik terimi, aktarımın aslına uygun olduğunun gösterilmesini istemek için de kullanılabilir mi? Bu soru ardında uzun tartışmaları barındıran cevabı gerektirdiği için Cârullâh, bu konuyu tartışmamakta sadece ona dikkat çekmektedir.²³

Cârullâh’a göre Birgivî’nin karşı tarafın aktarandan aktarımın aslına uygun olup olmadığını göstermesini isteyebilmesi için onun bunu bilmemesi şartını ayrıca ifade etmesi gereksizdir. Çünkü ‘Adududdîn el-Îcî (ö. 756/1355), böyle bir şart koşmadı. Dahası Birgivî, bu şartı metnin kenar notunda ayrıca ifade etmektedir.²⁴ Ancak karşı taraf, aktarandan aktarımın aslına uygun olup olmadığını bilse dahi bunun dışında başka bir açıdan düzeltme isteğinde bulunabilir. Çünkü karşı taraf, tartışmacının aktarımla ilgili bilgisini sınamak ya da aktarılanın aslına uygunluğu hakkında sanısını daha kesin gerekçeyle dayandırarak sağlamlaştırmak için düzeltme isteğinde bulunabilir.²⁵

Diyalektikçi düşünürler (*ehlu’n-naẓar*), aktarımın ilksel apaçık (*el-bedîhiyyu’l-evvelî*) ve ilksel zorunlu (*eż-ẓarûriyyu’l-evvelî*) olma ihtimalini göz önünde bulundurmamaları ve bu tür aktarımları kullanmadıkları için Birgivî, bilmeme durumunun aksine olan durumlara itirazda bulunmamaktadır. Diğer bir ifadeyle bilmeme durumunu doğrudan şart koşmaktadır. O, bu tavrını metnindeki ikinci kenar notunda da sürdürmektedir. Cârullah, bu değerlendirmesiyle bilmeme durumuyla ilgili diğer yorumcuların dayanaksız düşüncelerini çürüttüğünü ifade etmektedir.²⁶

1.3. İddiayı Tartışmak

1.3.1. Tartışmacı Bir İddia İleri Sürer

Tartışmacı, bir yargıyı iddia edebilir. Cârullah’ın tartışmacının iddia etmesiyle ilgili Birgivî metninden anladığı şey, tartışmacının bildirdiği yargının doğru olduğunu iddia etmesidir.²⁷ Örneğin:

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

²³ Cârullah, *eş-Serhu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 70b. Benzer yorum için bk. Kaz’âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 2b; Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 22a; Tarsûsî, *Miftâh* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 22a; Kayserî, *Şerh* (Burdur Koleksiyonu, 1187), 22b.

²⁴ Kenar notu için bk. Pehlivan-Çelik, “Zamanı Olsaydı Daha Kısa Yazacaktı: Birgivî Meḥmed Efendî (Ö. 981/1573)’nin Risâle Fi’l-Âdâb’ı”, 225.

²⁵ Cârullah, *eş-Serhu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 70b. Benzer yorum için bk. Kaz’âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 2b; Üsküdârî, *Şerh* (Kemankeş Koleksiyonu, 292), 2b, 3ab.; Tarsûsî, *Miftâh* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 22b; Kayserî, *Şerh* (Burdur Koleksiyonu, 1187), 22b; Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 22b; Çermikî, *Şerh* (Vahit Paşa, 671), 4b; Abdurrahmân b. Muştafâ b. Ahmed, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 6b; Üsküdârî, *Şerh* (Kemankeş Koleksiyonu, 292), 2a.

²⁶ Cârullah, *eş-Serhu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 70b.

²⁷ Cârullah, *eş-Serhu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 70b. Benzer yorum için bk. Çermikî, *Şerh* (Vahit Paşa, 671), 4b; Tarsûsî, *Miftâh* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 22b; Üsküdârî, *Şerh* (Kemankeş Koleksiyonu, 292), 2b, 3b; Kayserî, *Hulâşa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 159a; Kaz’âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 3a; Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 22a.

Zira Birgivi'nin Arapça metninde zamir dışıldır ve aslına uygun olma (*şihha*) kelimesi de dışıldır. Zamirin bildirim (*haber*) kelimesini gösterdiği iddia edilirse yargıyı önerme şeklinde yorumlamak gerekir. Çünkü yargı kelimesi Arapçada erildir. Bu durumda iddia eden, yargıyı delil ya da uyarı (*tenbîh*) ile açıklamayı görev edinen tartışmacı taraftır.²⁸ Cârullah, bazı sorgulama ve tartışma yazarlarının uyarıyı tartışmacının görevi olarak görmediklerini aktarmaktadır. Bunun nedeni tartışmanın iddia ve akabinde ileri sürülen delil üzerinden sürdürülüyor olmasından olabilir. Ayrıca o, Birgivi'nin iddia etmek ile ilgili sözünü anlamak için bu yorumun uygun olduğunu ifade etmektedir.²⁹

1.3.2. Karşı Taraf Tartışmacıdan İddiası Hakkında Delil İsteğinde Bulunur

Karşı taraf, iddia edenden iddiasını delillendirmesini ister.³⁰ Diğer bir ifadeyle bir tartışmacı, iddiada bulunduğu onun hakkında delil getirmelidir. Ancak uzlaşa (*icmā*) ile doğru olduğu kabul edilen bir iddianın çelişği hakkında delil talebinde bulunmak, gereksizdir. Dahası bu tür iddia sahipleri, iddia ettiğinin uzlaşa ile doğrulananın karşıtı olduğu konusunda uyarılmalıdırlar.³¹ Örneğin:

T: Bir metre, yüz elli santimetredir.

K: Bu konuda yanılıyor olmalısın! Uluslararası uzlaşaya göre bir metre, yüz santimetredir.

Birgivi, metninde delil tanımına yer vermezken Cârullah delili, "bilindiğinde delil getirilene bilmeyi gerektiren" şeklinde tanımlamıştır.³² Ayrıca o, bu tanımın Burhâneddin en-Nesefî'nin (ö. 687/1289) tercih ettiği tanım olduğunu belirtmektedir.³³ Ona göre bir iddia hakkında delil talebinde bulunulabilmenin öncelikli şartı, bu iddianın teorik (*nazarî*) olmasıdır.³⁴ Bu çoğunluğun görüşüdür. Uyarı, iddia apaçık olmasına rağmen karşı taraf için apaçık olduğu bilinmemesi durumunda iddia eden tarafından karşı tarafın ikaz edilmesidir. Diğer bir ifadeyle uyarı, ilksel bir bilgi karşı taraf için kapalı olduğunda ve bu nedenle onun hakkında karşı taraf delil isteğinde bulunduğu tartışmacının bu kapalılığı ortadan kaldırmasıdır. Bu bağlamda Birgivi, karşı tarafın iddia edenden delil isteğinde bulunmasını onun iddiayı doğrulayan gerekçeleri bilmemesi şartına bağlamıştır.³⁵ Ancak Cârullah, bu şartın gereksiz olduğunu düşünür. Çünkü ona göre karşı taraf, iddianın doğruluk değerini bilse bile sınamak, sanı ile bildiği doğruluk değeri için sağlam gerekçe aramak, sağlam bir şekilde bildiğini düşünse bile başka bir gerekçe ile iddiayı bilmek için delil talebinde bulunabilir.³⁶ Buna göre her ne kadar Birgivi sadece ilk sıradaki delil isteğini kabul etse de Cârullah açısından karşı tarafın tartışmacıdan iddiasına dair delil isteğini şu şekilde gösterebiliriz:

²⁸ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 70b. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Hulâşa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 159b.

²⁹ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 70b.

³⁰ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 70b. Benzer yorum için bk. Kaz'âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 3a; Tarsûsî, *Miftâh* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 24b.

³¹ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71a.

³² Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71a. Benzer yorum için bk. Kaz'âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 3a; Üsküdarî, *Şerh* (Kemaneş Koleksiyonu, 292), 3b; Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 23a; Kayserî, *Hulâşa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 161a; Tarsûsî, *Miftâh* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 23b-24a.

³³ Nesefî'nin tanımı için bk. Necmettin Pehlivan-Hadi Ensar Ceylan, "Âdâbu'l-Bağış Devrimine Doğru Son Evrim: Burhânuddin en-Nesefî'nin el-Fuşûl'ü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/56 (2015), 43.

³⁴ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71a. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 22b; Çermikî, *Şerh* (Vahit Paşa, 671), 4b.

³⁵ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71a. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Hulâşa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 161b; Tarsûsî, *Miftâh* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 24a; Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 23a.

³⁶ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71a.

(i) Karşı taraf iddiayı bilmez ve iddia hakkında delili duymak ister:

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Bu iddia hakkında bir fikrim yok. Bu iddianı delillendirebilir misin?

(ii) Karşı taraf iddiayı bilir ama tartışmacıyı sınamak ister:

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Diyelim ki durum senin dediğin gibidir. Peki bunun hakkında delilin nedir?

(iii) Karşı taraf iddia hakkında sanıya sahiptir ve tartışmacıdan kesin delili duymak ister:

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Sanırım haklısın! Ama benim bu konu hakkında yeterli gerekçem yok. Bu iddianı delillendirebilir misin?

(iv) Karşı taraf iddiayı kesin bir delil ile bilir ancak tartışmacıdan farklı deliller duymak ister:

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Haklısın! Bu iddia ile ilgili kesin bir delilim var. Ama farklı kanıtları da dinlemek isterim. Peki senin delilin nedir?

1.3.3. Tartışmacı İddiasını Delillendirir

Birgivi'nin "tartışmacı, delil getirirse" ifadesi Cârullah'a göre "her ne zaman tartışmacı, delil getirirse" şeklinde olması, delilci düşünürlerin (*muḥakkikîn*) sözüne uygun olarak, yerinde olacaktır. Cârullah, tartışmacının iddiasını uyarı ile temellendirebileceğiyle ilgili bir açıklama yapmamaktadır. O, sadece tartışmacının iddiayı delille temellendirmenin delilci düşünürlerin uygulaması ile örtüşüğünü belirtmektedir.³⁷ Ancak burada delil ve uyarıyla aktarım arasında ilişkiye dair bir soruşturma yapmamaktadır. Bunun yerine Cârullah, kendi yorumu ile ilgili gerekçe getirmek yerine otoriteye başvurmayı tercih etmiştir.³⁸ Dahası Cârullah, delilin iddiaya mı yoksa aktarıma mı yönelik getirileceği konusunda bir bilgi vermemektedir.³⁹ Buna göre tartışma süreci şu şekildedir:

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Bu iddia hakkında bir fikrim yok. Bu iddianı delillendirebilir misin?

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Çünkü Allah alemini yaratmıştır. Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur. Dolayısıyla alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

Tartışmacının iddiasına yönelik delil getirmesi sürecinde onun delilinin öncüllerinin bütününe açıklayana kadar (*taḳrîr*) sorgulayan karşı tarafın beklemesi gerekir. Diğer bir ifadeyle iddia eden tartışmacının ileri sürdüğü delilin öncüllerinin tamamıyla ilgili sunumu sona ermeden herhangi

³⁷ Cârullah, *eş-Serḥu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71a. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Hulâsa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 161b.

³⁸ Cârullah, *eş-Serḥu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71a. Benzer yorum için bk. Tarsûsî, *Miftâh* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 26b; Kayserî, *Şerḥ* (Burdur Koleksiyonu, 1187), 23a-23b; Kayserî, *Hulâsa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 161b.

³⁹ Cârullah, *eş-Serḥu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71a. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Hulâsa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 161b.

bir öncül hakkında delil talebinde bulunulamaz.⁴⁰ Çünkü tartışmacı, delilini tamamladıktan sonra onun öncüllerini açıklayabilir. Böylece sorgulayan karşı taraf, bu açıklamayla ikna olup delil isteğine ihtiyaç duymayabilir.

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Bu iddia hakkında bir fikrim yok. Bu iddianı delillendirebilir misin?

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Çünkü Allah alemini yaratmıştır. Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur. Dolayısıyla alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Bu delil, modal terimlerle açıklanabilir...

K: Hım! İddianızı ve delilinizi kabul ediyorum.

Delil getirene, gösteren (*müstedil*) ve gerekçelendiren (*mu'allil*) denir. Iraklı diyalektikçi düşünürler, bu ikisini birbirinin yerine kullanırlar. Ancak ikisi arasında fark vardır. Aklın eserden müessire ulaşmasına gösterme (*istidlāl*) ve müessirden esere ulaşmasına ise gerekçelendirme (*ta'llil*) denir. Delil ile sebep (*'ille*) arasında da fark vardır. Sebep, sebebi olduğu şeyi (*ma'lul*) var eder. Delil ise delil olduğu şeye (*medlul*) ulaştırır.⁴¹

1.4. Öncülleri Tartışmak

1.4.1. Karşı Taraf, Tartışmacının İddiasının Delilinin Öncülü Hakkında Delil Talebinde Bulunur

Tartışmacı, iddiası hakkında delil getirip delilinin öncüllerinin küçük, orta ve büyük terimlerini bağlama uygun olarak taşıdığı anlamları açıkladıktan (*taḥrîr*) sonra karşı taraf, delilin öncüllerinden belirlediği birkaçı ya da her biri hakkında delil isteğinde bulunur. Bu durum, delil istemek için karşı çıkış (*men'ı*) olarak isimlendirilir.⁴² Cârullah, karşı tarafın hangi öncül ya da öncüller hakkında delil istediğini belirtmesinin gerekliliğini vurgulamaktadır.⁴³ Ancak Birgivi, öncülü ya da öncülleri belirtme durumunun herkesçe bilinen bir şart olduğunu varsaydığı için metinde bu belirtme durumunu ayrıca ifade etmemiştir.⁴⁴

Cârullah, delilci düşünürlere dayanarak Birgivi'nin "öncüller" sözü ile delilin iki öncülünü anlamaktadır.⁴⁵ Ayrıca ona göre küçük, orta ve büyük terimlerden oluşan delilin iki öncülüne ilave olarak delilin kendisine dayandığı şartlar da öncüllerdir. Bu bağlamda delilin doğruluk şartının kendisine dayandığı önermeler de öncüllerdir.⁴⁶ Buna göre öncüle karşı çıkmak şu şekildedir:

⁴⁰ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71a. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Hulâşa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 161b.

⁴¹ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71b.

⁴² Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71b. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Hulâşa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 161b; -Üsküdârî, *Şerḥ* (Kemankeş Koleksiyonu, 292), 4a.

⁴³ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71b. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştafâ b. Ahmed, *Şerḥ* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 7b; 'Ali b. Osmân Aşkşehîrî, *Şerḥu Âdâbi'l-Birgivi* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atif Efendi Eki, 1216), 4; Kayserî, *Şerḥ* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 23a; Şehirlizâde İbrâhîm b. Fażlullah es-Sivâsî, *Şerḥu Âdâbi'l-Birgivi* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Servili Koleksiyonu, 281), 139a; Kaz'âbâdî, *Şerḥ* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 3a; Kayserî, *Hulâşa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 161b.

⁴⁴ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71b. Benzer yorum için bk. Çermikî, *Şerḥ* (Vahit Paşa, 671), 4b; Kayserî, *Şerḥ* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 23a.

⁴⁵ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71b. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Şerḥ* (Burdur Koleksiyonu, 1187), 22b.

⁴⁶ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71b. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştafâ b. Ahmed, *Şerḥ* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 8b; Aşkşehîrî, *Şerḥ* (Atif Efendi Eki, 1216), 4; Kayserî, *Şerḥ* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 23a; Kayserî, *Şerḥ* (Burdur Koleksiyonu, 1187), 23b; Tarsûsî, *Miftâḥ* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 26b; Üsküdârî, *Şerḥ* (Kemankeş Koleksiyonu, 292), 4a.

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Bu iddia hakkında bir fikrim yok. Bu iddianı delillendirebilir misin?

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Çünkü Allah alemi yaratmıştır. Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur. Dolayısıyla alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Bu delil, modal terimlerle açıklanabilir...

K: "Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur." öncülüne katılmıyorum.

Cârullah, delil isteme durumunda sadece bir veya birkaç öncülün belirtilebileceği, her bir öncül hakkında delil istenildiğinde belirtmenin olamayacağı itirazının muhtemel olduğunu dile getirir. Bu itiraza cevap olarak bunun sadece ve sadece kuruntu olduğunu iddia eder. Çünkü delilin her bir öncülünden delil istenilmesi onun öncüllerinden bir bütün olarak delil istenilmesi anlamına gelmez.⁴⁷ Burada her bir öncülden ayrı ayrı belirtilerek delil istenilmelidir. Ayrıca öncüllerin bütünü hakkında delil istenildiğinde tartışmacının öncüllerin bütünü hakkında delil getirmesi mümkün değildir.⁴⁸ Zira her bir öncül, bir iddiadır ve her bir iddianın delili ayrıdır. Böylece öncüllerin bütünü hakkında delil istenemez. Bunun yanında Birgivî, delil hakkında delil istemenin belirli bir öncülün aksini savunma girişimi (*münākaẓa*) olmadığı görüşünü teyit etmek için öncülleri "bazı" ya da "her bir" nicelik sıfatları ile nitelemiştir. Cârullah'a göre Birgivî'nin bu ifadesini daha önce destekleyenlerden biri, Şemsüddin Semerķandî'nin (ö. 702/1322) risalesini yorumlayan Beheştî'dir (ö.740/1340 civarı).⁴⁹ Dahası bazı yöntemci İslam hukukçuları (*uṣūliyyūn*) da aynı görüştedirler.⁵⁰

Karşı tarafın öncül ya da öncüller hakkındaki delil isteği dayanaklı (*me'a sened*) ya da dayanaksız (*mücerred*) olabilir. Delil isteği ile dayanak dışında başka bir söz dile getirildiğinde delil isteği hala dayanaksızdır. Ancak delil isteğinin, dayanaksız ve delilden yoksun olması gerektiği şeklindeki yorum kuruntudur.⁵¹ Bu bağlamda dayanaklı delil isteği aşağıdaki gibidir:

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Bu iddia hakkında bir fikrim yok. Bu iddianı delillendirebilir misin?

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Çünkü Allah alemi yaratmıştır. Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur. Dolayısıyla alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Bu delil, modal terimlerle açıklanabilir...

K: "Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur." öncülüne katılmıyorum. Allah'ın her bir nesneyi ayrı ayrı yaratması onun yaratma eyleminin her bir nesne için zamansal başlangıcının olduğunu neden göstermesin ki?!

Dayanaksız delil isteği, dayanaklı delil isteğinden daha fazla tercih edilmiştir. Birgivî, metninde dayanaksız delil isteğini dayanaklıdan önce ifade etmiştir. Cârullah, bu durumun gerekçesini

⁴⁷ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71b. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Hulâsa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 161b.

⁴⁸ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71b. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştafâ b. Aḥmed, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 9a; Aḳşehîrî, *Şerh* (Atıf Efendi Eki, 1216), 4; Kāz'âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 4b; Kayserî, *Şerh* (Burdur Koleksiyonu, 1187), 23b.

⁴⁹ Ebu'l-'Alâ'î Alâüddîn Muhammed b. Aḥmed Isferânî Faḥru Ḥurasânî Beheştî, *el-Me'âb fi Şerhi'l-Âdâb* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Harput Koleksiyonu, 213), 123ab.

⁵⁰ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 71b.

⁵¹ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 72a.

basit bileşikten önce geldiği ve dayanaksız, basit olup dayanaklı, bileşik olduğundan Birgivi'nin metinde dayanaksızı dayanaklıya öncelediği şekilde ortaya koyar.⁵²

Dayanaksız delil isteği, tartışmada kullanılabilir ancak dayanaksız çürütme (*nakz*) veya dayanaksız karşı delil (*mu'āraza*) kullanılamaz.⁵³ Zira delil isteği, öncül apaçık olmadığında geçerlidir. Apaçık olmamak ise herhangi bir kişiye diğer bir ifadeyle öznel bir kapalı olma anlamına gelmez. Aksine öncülde ifade edilen durumun apaçık olmaması anlamına gelir. Dolayısıyla öncül, apaçık olur ve onun hakkında delil istenirse bu delil isteği geçerli olmaz. Dahası bu delil isteği, direktme (*mukābere*) olur.⁵⁴

Karşı tarafın, iddianın gerekçelendirilmesini talep etmesi, öncül ya da öncüller hakkında delil istemesi ile aynı değildir. Çünkü onun öncül hakkında delil isteği, dayanaklı olabildiği için karşı koymak anlamına gelir. Oysa o, iddia hakkında gerekçelendirme isteğinde bulunurken herhangi bir dayanağa başvurmaz. Dayanak, belge (*mustened*) olarak da isimlendirilir.⁵⁵ Delil isteğinin dayanağı, bu isteği kuvvetlendiren, delil isteyenin zımnen ortaya koyduğu karşı-iddiayı desteklemek için ifade edilenler şeklinde tanımlanabilir.⁵⁶ Bu açıklamalardan her biri delilci düşünürlerin görüşleri ile örtüşmektedir.

Dayanaklı delil isteğinin üç formu yaygın olarak kullanılır:

(i) Bir öncüle delil isteği için dayanaklı karşı çıkış

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Bu iddia hakkında bir fikrim yok. Bu iddianı delillendirebilir misin?

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Çünkü Allah alemi yaratmıştır. Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur. Dolayısıyla alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Bu delil, modal terimlerle açıklanabilir...

K: "Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur." öncülünü kabul etmiyorum. Allah'ın her bir nesneyi ayrı ayrı yaratması onun yaratma eyleminin her bir nesne için zamansal başlangıcının olduğunu niçin göstermesin ki?!

(ii) Her bir öncüle delil isteği için karşı çıkış

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Bu iddia hakkında bir fikrim yok. Bu iddianı delillendirebilir misin?

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Çünkü Allah alemi yaratmıştır. Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur. Dolayısıyla alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Bu delil, modal terimlerle açıklanabilir...

⁵² Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 72a. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştafâ b. Aḥmed, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 9b; Çermikî, *Şerh* (Vahit Paşa, 671), 4b; Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 23b.

⁵³ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 72a. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştafâ b. Aḥmed, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 9b; Çermikî, *Şerh* (Vahit Paşa, 671), 5a; Kaz'âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 4ab.

⁵⁴ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 72a. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 23a.

⁵⁵ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 72a. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştafâ b. Aḥmed, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 9b; Çermikî, *Şerh* (Vahit Paşa, 671), 5a; Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 23b; Kayserî, *Hulâsa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 161b; Tarsûsî, *Miftâh* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 26b.

⁵⁶ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 72a. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Şerh* (Burdur Koleksiyonu, 1187), 23b; Üsküdârî, *Şerh* (Kemankeş Koleksiyonu, 292), 4a.

K: Bu öncüllerin “Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.” sonucunu gerektirdiğini düşünmüyorum. Şayet alemin kendisinin başlangıcı olmasaydı deliliniz bu sonucu gerektirirdi.

(iii) Bir öncüle delil isteği için dayanaklı karşı çıkış

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Bu iddia hakkında bir fikrim yok. Bu iddianı delillendirebilir misin?

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Çünkü Allah alemini yaratmıştır. Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur. Dolayısıyla alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Bu delil, modal terimlerle açıklanabilir...

K: “Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur.” öncülünü kabul etmiyorum. Allah'ın her bir nesneyi ayrı ayrı yaratması onun yaratma eyleminin her bir nesne için zamansal başlangıcının olduğunu gösterirken bu öncül nasıl doğru olsun ki?!

Bu örneklerde temel delil isteği ve dayanakları informel şekilde ifade edilmiştir. Ancak bazen dayanak, mantıksal delil formunda da ifade edilebilir.

Birgivi, dayanaksız ya da dayanaklı olsun karşı tarafın delil isteğinin öncüllerin doğruluk değerini bilinmemesi durumunda geçerli olacağını belirtmektedir. Ayrıca Birgivi, metnin kenar notunda (*ḥāṣiye*) karşı tarafın öncülün doğruluk değerini bilmesi durumunda delil isteyemeyeceğini tekrar vurgulamaktadır.⁵⁷ Buna rağmen Cârullah, yukarıda ifade edildiği üzere soru soranın farklı öğrenme durumlarını aynıyla dile getirip bu durumlar çerçevesinde karşı tarafın öncülün doğruluk değerini bilse bile delil isteyebileceğini ileri sürmektedir.⁵⁸ Bu bağlamda Cârullah, delil istenilen öncüllerin doğruluk değeri hakkında bilgi vermemektedir. Buna göre delilin öncülü, teorik ve doğruluk değeri henüz bilinmeyen bir önerme olabildiği gibi apaçık olmayan ilke de olabilir.

Dayanaklı ya da dayanaksız delil isteği, sonradan gelenler tarafından ‘belirli bir öncülün aksini savunmaya çalışma’ (*mūnākaẓa*) olarak isimlendirilir. Ancak öncekiler delil isteğini, ‘karşılıklı delil isteğinde bulunma’ (*mumāna‘a*) olarak isimlendirirler. Öncekiler ‘aksini savunma’ terimini çürütme için de kullanırlar. Aynı şekilde Cârullah’a göre yöntemci İslam hukukçuları, öncekileri takip etmektedirler.

Delil isteği, aynı zamanda ‘ayrıntılı öncülün aksini savunma girişimi’ (*naḳẓ tafṣīlī*) olarak da isimlendirilir. Çünkü delil isteği, öncüllerin tek tek belirlenmesiyle ve dolayısıyla ayrıntıyla gün yüzüne çıkar. Dahası sadece delil isteği olarak da isimlendirilir.⁵⁹ Hatta karşı tarafın bu rolü, en çok “delil isteği” ve “dayanaksız delil isteği” şeklinde kullanılır.

1.4.2. Karşı Taraf, Tartışmacının Kendi Öncülünü Anlamadığını Belirtir

Kelamcılarının ve yöntemci İslam hukukçularının çoğu, ḥall hamlesini de kullanırlar. Ḥall, anlamamaktan kaynaklı hatanın delildeki yerini belirlemektir.⁶⁰ Ḥallin, öncüle karşı çıkma olup olmadığı tartışmalıdır. Zira ḥall, delil talebi değildir. Ayrıca belirli bir öncüle karşı çıkıldığında bu karşı çıkışa karşı çıkış ile cevap verilemez ancak ḥall yapıldığında ona karşı çıkış ile karşılık

⁵⁷ Kenar notu için bk. Pehlivan-Çelik, “Zamanı Olsaydı Daha Kısa Yazacaktı: Birgivi Meḥmed Efendî (Ö. 981/1573)’nin Risâle Fî’l-Ādâb’ı”, 225.

⁵⁸ Cârullah, *eş-Şerḥu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 72b. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muṣṭafâ b. Aḥmed, *Şerḥ* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 10a.

⁵⁹ Cârullah, *eş-Şerḥu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 72b. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muṣṭafâ b. Aḥmed, *Şerḥ* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 10b; Kayserî, *Şerḥ* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 23a.

⁶⁰ Abdurrahmân b. Muṣṭafâ b. Aḥmed, *Şerḥ* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 11a; Kayserî, *Ḥulâṣa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 163b.

verilebilir. Ayrıca belirli bir öncüle karşı çıkışı sadece karşı taraf yaparken halli tartışmacı taraf da yapabilir. Hall diyalektikçi düşünürler tarafından delili çürütme olarak da anlaşılmaktadır. Dahası hallin delili çürütmeden sonra yapılacağı da görüşler arasındadır. Ancak belirli bir öncüle karşı çıkışta böyle bir şart yoktur.⁶¹ Karşı tarafın tartışmacının delilinin öncülüne hall ile karşılık vermesini şu şekilde gösterebiliriz:

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Bu iddia hakkında bir fikrim yok. Bu iddianı delillendirebilir misin?

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Çünkü Allah alemi yaratmıştır. Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur. Dolayısıyla alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Bu delil, modal terimlerle açıklanabilir...

K: Senin "Allah alemi yaratmıştır." öncülün Allah'ın alemi yoktan yarattığı anlamına gelir.

1.4.3. Karşı Taraf, İddiada Bulunanın Delilinin Belirli Bir Öncülünü Delil ile Çürütmeye Çalışır

Karşı taraf, tartışmacının delilinin belirli öncüllerini dayanaklı ya da dayanaksız bir delil ile çürütmeye çalışırsa bu durum, 'tartışmacının görevini üstlenmek' (*ğaşb*) olarak isimlendirilir. Bu durumda karşı taraf, sadece öncüllere karşı çıkmak ve onlar hakkında delil talep etmekten ibaret olan görevini bırakıp tartışmacının görevi olan gerekçelendirme yapar. Karşı taraf sadece belirli bir öncül hakkında delil isteğine yönelik karşı çıkışını desteklemek için dayanak getirebilir. Gerekçelendirme ise sadece tartışmacıya aittir.⁶²

Birgivi'ye göre iddia sahibinin görevini üstlenmek gerekçelendirmede bulunarak belirli bir öncüle karşı çıkmak ya da karşı çıkılan öncülü çürütmek üzere karşı çıkmak ile gerekçelendirmeyi birlikte kullanmaktır.⁶³ Bu aynı zamanda Semerqandî'nin de görüşüdür.⁶⁴ Burhâneddîn en-Nesefî gibi Semerqandî'nin öncesindekiler ise tartışmacının görevini üstlenmenin, delilde tartışılan iddianın ispatı ile öncüle karşı çıkmak olduğunu düşünürler.⁶⁵ Bunlar, delilci düşünürlerin kitaplarında bulunanlardır. Ancak Cârullah'a göre bazıları bu kitapların içinde olanları bilmediklerinden birtakım kuruntulara dũcâr olmuşlardır.

Özet olarak iddia sahibinin görevini üstlenmek, delil getirerek öncüle karşı çıkmaktır. Karşı tarafın, tartışmacının görevini üstlenmesinin tartışma sürecinde kabul edilebilir bir durum olup olmadığı tartışma konusudur. Mesela Rukneddîn el-'Amîdî (ö. 615/1218), karşı tarafın tartışmacının görevini üstlenmesinin kabul edilebilir olduğunu düşünmektedir. Ancak diyalektikçi düşünürlerin neredeyse tamamı bunun kabul edilemez olduğunu ileri sürerler.⁶⁶

⁶¹ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 72b. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Hulâşa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 163b.

⁶² Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 73a. Benzer yorum için bk. Üsküdarî, *Şerh* (Kemankes Koleksiyonu, 292), 5a; Tarsûsî, *Miftâh* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 29b; Kayserî, *Hulâşa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 164a; Kayserî, *Şerh* (Burdur Koleksiyonu, 1187), 24ab; Kaz'âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 4b; Sivâsî, *Şerh* (Servili Koleksiyonu, 281), 139b; Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 25a; Çermikî, *Şerh* (Vahit Paşa, 671), 6b; Aşkehirî, *Şerh* (Atif Efendi Eki, 1216), 5b; Abdurrahmân b. Muşafâ b. Aşmed, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 11a.

⁶³ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 73a. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 25a.

⁶⁴ Şemsüddîn es-Semerqandî, *Risâle fi Âdâbi'l-Bağs* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Koleksiyonu, Harput Koleksiyonu, 213), 172b; a.mlf., *Şerhu'l-Mukaddime* (İstanbul: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur Koleksiyonu, 133), 119b-121a.

⁶⁵ Pehlivan-Ceylan, "Âdâbu'l-Bağs Devrimine Doğru Son Evrim: Burhânuddîn en-Nesefî'nin el-Fuşûl'ü", 43.

⁶⁶ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 73a. Benzer yorum için bk. Üsküdarî, *Şerh* (Kemankes Koleksiyonu, 292), 5a; Kayserî, *Şerh* (Burdur Koleksiyonu, 1187), 24b-25a; Kaz'âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 4b; Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 23b; Çermikî, *Şerh* (Vahit Paşa, 671), 6b-7a; Aşkehirî, *Şerh* (Atif Efendi Eki, 1216), 5b; Abdurrahmân b. Muşafâ b. Aşmed, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 11ab.

Bunun yanında karşı taraf, tartışmacının görevini üstlenerek belirli bir öncüle karşı çıktığında tartışmacının buna cevap vermemesi gerekir.⁶⁷ Ancak ‘Amîdî, bunun her ne kadar geçersiz bir karşı çıkış olduğunu düşünse de karşı tarafın kullanabildiği ve tartışmacının da buna cevap verebileceği bir karşı çıkış olduğunu düşünür. ‘Amîdî’nin ileri sürdüğü gerekçe, belirli bir öncüle karşı çıkarken delil ileri sürmenin dayanak gibi belirli bir öncüle karşı çıkışı destekleyen bir unsur olduğudur. Dayanağın kullanılabilir ve cevap verilebilir olduğu uzlaşıyla sabit olduğundan belirli bir öncüle delil ile karşı çıkmak da böyledir.⁶⁸ Örneğin:

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Bu iddia hakkında bir fikrim yok. Bu iddianı delillendirebilir misin?

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Çünkü Allah alemi yaratmıştır. Allah’ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur. Dolayısıyla alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Bu delil, modal terimlerle açıklanabilir...

K: “Allah’ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur.” öncülünü kabul etmiyorum. Çünkü Allah’ın yaratmasının yaratılan açısından bir başlangıcı vardır. Zira Allah, her bir nesneyi ayrı ayrı yaratmıştır. Her bir nesnenin zamansal bir başlangıcı vardır. O halde Allah’ın yaratmasının yaratılan açısından bir başlangıcı vardır.

Birgivi, metinde ‘Amîdî ile diğer delilci düşünürlerin delil getirerek öncüle karşı çıkma hakkındaki farklı düşüncelerini ‘karşı olma’ (*hîlâf*) olarak isimlendirmektedir. Ancak Cârullah, bu bağlamda, Birgivi’nin “karşı olma” kavramı yerine ‘görüş ayrılığı’ (*ihtilâf*) teknik terimini kullanmasının daha uygun olacağını ifade etmektedir.

Ona göre Birgivi, Semerķandî’yi takip ederek iddia sahibinin görevini üstlenmeye nasıl cevap verilebileceği ile ilgilenmedi.⁶⁹ Doğrudan dayanaklı ya da dayanaksız men karşılığına verilecek cevaba geçti.

1.4.4. Tartışmacı Delilinin Öncüllerine Yönelik Karşı Tarafın Delil İsteğine Cevap Verir

Tartışmacı, delilinin belirli bir öncülü hakkında delil istemek için karşı çıkana cevap vermekte acele etmemelidir. Cevap vermeden önce karşı çıkandan bu karşı çıkışın kayda değer olup olmadığını ve onun gerekçelerini isteyebilir.⁷⁰ Çünkü karşı çıkan bunları gerçekleştiremezse tartışma son bulur veya delilin belirli bir öncülüne karşı çıkış geçersiz olabilir veya karşı çıkan karşı çıkışını gerekçelendirirken ve açıklarken öncül hakkında delil getirmekle sorumlu tartışmacı, süre kazanıp cevabı hatırlayabilir.⁷¹ Çünkü karşı çıkış, tartışmadaki etkisi itibarıyla iki kısımdır ya tartışmacının yenilmesine neden olur ya da onun açısından herhangi bir yenilgiye neden olmaz. Buna göre tartışma süreci şu şekildedir:

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Bu iddia hakkında bir fikrim yok. Bu iddianı delillendirebilir misin?

⁶⁷ Cârullah, *eş-Serhu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 73a. Benzer yorum için bk. Üsküdârî, *Serh* (Kemankes Koleksiyonu, 292), 5b; Kayserî, *Hulâşa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 164a; Kaz’âbâdî, *Serh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 4b; Abdurrahmân b. Muştafâ b. Ahmed, *Serh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 12a.

⁶⁸ Cârullah, *eş-Serhu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 73a. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Hulâşa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 164b; Sivâsî, *Serh* (Servili Koleksiyonu, 281), 139b; Abdurrahmân b. Muştafâ b. Ahmed, *Serh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 11b.

⁶⁹ Semerķandî, *Risâle fi Âdâbi’l-Bahş* (Harput Koleksiyonu, 213), 172b.

⁷⁰ Cârullah, *eş-Serhu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 73a. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Serh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 26a.

⁷¹ Cârullah, *eş-Serhu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 73a. Benzer yorum için bk. Çermikî, *Serh* (Vahit Paşa, 671), 7b.

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Çünkü Allah alemini yaratmıştır. Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur. Dolayısıyla alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Bu delil, modal terimlerle açıklanabilir...

K: "Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur." öncülünü kabul etmiyorum. Allah'ın her bir nesneyi ayrı ayrı yaratması onun yaratma eyleminin her bir nesne için zamansal başlangıcının olduğunu gösterirken bu öncül nasıl doğru olsun ki?!

T: Bu öncülü kabul edemeyişini anlayamıyorum. Bu öncülü neden kabul etmediğini açıklayabilir misin?

1.4.5. Tartışmacı Delilinin Öncülünü İspat Eder ve Dayanağı Çürütür

Karşı çıkanın dayanaklı ya da dayanaksız olarak karşı çıktığı öncül, iddiasını delillendiren tarafından doğrulanır, diğer bir ifadeyle ispat edilir.⁷² Bununla beraber tartışmacı, karşı çıkış dayanaklı ise bu karşı çıkışın dayanağı çürütmeden ona tam bir cevap vermiş sayılmaz. Bu nedenle bazı delilci düşünürler, tartışmacının, delilinin öncülünü ispat ettikten sonra öncülün çelişimini gerektiren dayanağa karşı çıkararak cevap vermesi gerektiğini ileri sürerler. Bu karşılık ya karşı çıkış ya da çürütme ile gerçekleşir. Çünkü bu tür dayanağa karşılık verilmediği sürece, öncülün çelişimi varlığını sürdüreceği için, onun hakkında delil getirmek karşı çıkışa cevap vermek için yeterli olmaz. Ayrıca karşı çıkışa asla başka bir karşı çıkış ile cevap verilmez ve dayanak, öncülün çelişimi ile eşit olmadığı sürece de çürütülmesi gerekmez.⁷³

Birgivi'nin "ya da dayanağı reddetmek" ifadesindeki "ya da", birkaç ihtimal barındırmaktadır. Birincisi öncülün ispatı ile dayanağın çürütülmesi ayrılamaz. İkincisi o, iddiasını delillendirenin cevabını karşı çıkanın sadece dayanaksız karşı çıkışına özgü kılmaktadır. Üçüncüsü ise karşı çıkış ile eşit olan dayanağın çürütülmesi gerekebilir ama ona göre buna gerek yoktur. Çünkü dayanak gerektiren/yeter şart, karşı çıkış ise gerekendir/gerek şarttır. Karşı çıkış, öncülün ispat edilmesi ile karşılık bulduğunda onun gerektireni olan dayanak da karşılık bulacaktır. Gerekli nedenler ortadan kaldırıldığında yeterli nedenler de ortadan kalkar.⁷⁴

Cârullah, dayanağın mutlak anlamda çürütülmesinin gereksiz olduğunu ve Birgivi'nin de bu şekilde düşündüğünü ifade etmektedir. Ancak dayanağın çürütülmesi gerektiğini düşünenler, dayanak kaldığı halde karşı çıkışa nasıl cevap verilmiş olduğu konusunda şaşırırlar. Dayanağa mutlak anlamda cevap verilmez ve onun hakkında soruşturma yapılmaz. Ancak dayanak, karşı çıkışın gerek şartı olduğunda çürütülmelidir. Bu durumda karşı çıkmanın dayanağını çürüten önerme apaçıkça uyarı ile, teorik ise delil ile çürütülmesi uygundur. Ayrıca metnin ibaresinden öncül teorik olduğunda delil ile ispat edilir, öncül apaçık olduğunda ise uyarı ile karşılık verileceği anlaşılabilir.⁷⁵

Dayanağın karşı çıkışın gerek şartı olması, gerçekte olandan ve karşı çıkanın sanısından daha genel bir durumdur.⁷⁶ Ancak karşı çıkanın sanısı sadece yenilgiyi kabul etmek zorunda

⁷² Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 73a. Benzer yorum için bk. Tarsûsî, *Miftâh* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 30a; Kayserî, *Şerh* (Burdur Koleksiyonu, 1187), 25a.

⁷³ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 73a. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Hulâşa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 165b; Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 25ab.

⁷⁴ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 73b. Benzer yorum için bk. Tarsûsî, *Miftâh* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 30b; Kaz'âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 5b-6a; Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 26ab.

⁷⁵ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 73b. Benzer yorum için bk. Üsküdarî, *Şerh* (Kemankeş Koleksiyonu, 292), 5b-6a; Tarsûsî, *Miftâh* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 30b; Kayserî, *Hulâşa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 164ab; Kayserî, *Şerh* (Burdur Koleksiyonu, 1187), 25a; Kaz'âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 5b.

⁷⁶ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 73b. Benzer yorum için bk. Kaz'âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 5b.

birakıldığında (*ilzām*) işlevseldir. Burada Birgivi meşhur olan şarttan ayrılmaktadır. Bu şart dayanağın karşı çıkışa mantıksal olarak eşit olmasıdır. Bunun nedeni eşitin birinin çürütülmesi diğerinin de çürütüldüğü anlamına gelmeyeceğidir. Ancak yine de Cârullah'a göre uygun olan meşhur şarttır. Buna göre dayanak ya karşı çıkıştan daha genel ya daha özel ya da ona eşit olur. Genel ve özel dayanağın çürütülmesi karşı çıkışı çürütmek için yeterli değildir. Eşit ise yeterlidir.⁷⁷ Sonuç olarak tartışmacının öncülü ispatı ve karşı çıkanın dayanağının çürütmesi ile tartışmanın son hali şu şekildedir:

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Bu iddia hakkında bir fikrim yok. Bu iddianı delillendirebilir misin?

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Çünkü Allah alemi yaratmıştır. Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur. Dolayısıyla alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Bu delil, modal terimlerle açıklanabilir...

K: "Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur." öncülünü kabul etmiyorum. Allah'ın her bir nesneyi ayrı ayrı yaratması onun yaratma eyleminin her bir nesne için zamansal başlangıcının olduğunu gösterirken bu öncül nasıl doğru olsun ki?!

T: Bu öncülü kabul edemeyişini anlayamıyorum. Bu öncülü neden kabul etmediğini açıklayabilir misin?

K: "Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur." öncülünü kabul etmememin sebebi şudur: ...

T: Hım. Evet... Anladım. Ancak Allah'ın yaratmasının zamansal bir başlangıcı yoktur. Çünkü Allah'ın yaratmasının bir başlangıcı olsaydı Allah'ın da zamansal bir başlangıcı olurdu. Allah zamansal başlangıçtan beridir. O, ebedi ve ezeli hayat sahibidir. Dolayısıyla Allah'ın yaratmasının bir başlangıcı yoktur. Dayanağına gelecek olursak Allah'ın her bir nesneyi ayrı ayrı yaratması onun yaratma eyleminin her bir nesne için zamansal başlangıcının olduğunu göstereceğini kabul etmiyorum. Çünkü eğer Allah'ın her bir nesneyi ayrı ayrı yaratması onun yaratma eyleminin her bir nesne için zamansal başlangıcının olduğunu gösterseydi Allah'ın zatından sonra var olan fiili olurdu. Ancak Allah'ın fiilinde öncelik ve sonralık imkansızdır. Bu nedenle Allah'ın her bir nesneyi ayrı ayrı yaratması onun yaratma eyleminin her bir nesne için zamansal başlangıcının olduğunu göstermez.

1.4.6. Öncülü İspat Edemeyen Tartışmacı Başka Bir Delile Geçiş Yapar

Tartışmacı, delilinin öncülleri hakkındaki karşı tarafın delil isteğine cevap vermek üzere delilinin öncülünü ya da öncüllerini ispat edemez ise başka bir delile geçiş (*intikāl*) yapabilir.⁷⁸ Başka bir delile geçiş, yöntemci İslam hukukçularının kullandıkları teknik bir terimdir. Mantıkçılar (*'aqliyyūn*) ise 'delili değiştirme' (*tağyīru'd-delīl*) teknik terimini kullanırlar.⁷⁹ Cârullah'a göre aslında tartışmacı, başka bir delile geçmeden önce öncül hakkındaki delil isteğine başka birkaç şekilde cevap verebilir. Buna göre iddiasını sınırlayabilir, iddiasını daha açık ifade edebilir, delili

⁷⁷ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 74a. Benzer yorum için bk. Üsküdârî, *Şerh* (Kemankes Koleksiyonu, 292), 5ab; Tarsûsî, *Miftâh* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 30b-31a; Kayserî, *Hulâsa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 166ab; Kayserî, *Şerh* (Burdur Koleksiyonu, 1187), 25ab; Sivâsî, *Şerh* (Servili Koleksiyonu, 281), 140a.

⁷⁸ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 74a. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştâfâ b. Aḥmed, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 16b; Kayserî, *Şerh* (Burdur Koleksiyonu, 1187), 25b.

⁷⁹ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 74a. Benzer yorum için bk. Kayserî, *Hulâsa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 167ab.

daha açık ifade edebilir, dayanağa, dayanağın açıklamasına karşı çıkararak müdahale edebilir. Birgivî, sadece meşhur olan karşılık ile yetinip müdahale konusuna değinmemektedir.

Ebu'l-'Usr Faḥru'l-İslâm 'Alî el-Pezdevî (ö. 482/1089), başka bir delile geçişin dört türünün olduğunu ifade etmektedir: (i) Tartışmacı, iddiasını ispat etmek için sunduğu delildeki nedenini ispat etmek için bu ilk nedenden başka bir nedene geçebilir. (ii) O, ilk nedeni kullanarak ilk iddiadan başka bir iddiaya geçebilir. (iii) O, ilk neden ve ilk iddiadan, başka bir nedene ve başka iddiaya geçebilir. Bu üç tür geçiş makuldür. Dördüncüsü ise birinci iddiayı ispat etmek için ilk nedenden başka bir nedene geçmektir.⁸⁰ Her ne kadar bazı insanlar bu geçişi gereksiz bir şekilde kabul etseler de bu geçersiz bir geçiştir. Sa'düddîn Mes'ûd et-Teftâzânî (ö. 792/1390) de geçişin geçerli ve geçersiz olduğu durumları belirtmektedir.⁸¹ Buna göre (i) delil geçersiz olduğunda delil getiren başka bir delile geçerse bu geçiş geçersiz olur. Ancak bu durum, tartışma konusudur. (ii) Delil sağlam olup karşı çıkanın yersiz itirazları geçersiz olduğunda delil getiren başka bir delile geçiş yapabilir.⁸² Cârullah'a göre ise Pezdevî'nin ifade ettiği dördüncü tür geçiş, ki bu yöntemci Hanefi hukuk okulu mensupları tarafından kabul edilmez ve Teftâzânî'nin belirttiği birinci tür geçiş ile delilin öncülüne karşı çıkışa cevap verilemez. Bu nedenle iddiasını delillendirmeye çalışan, delilini değiştirdiği bazı durumlarda susmak zorunda (*ifhām*) kalabilir. Ayrıca Cârullah, Birgivî yorumcularının bazılarını başka bir delile geçiş konusu ile ilgili tartışmaları bilemediklerini ve bu nedenle temelsiz görüşlere sahip olduklarını belirtir.⁸³

Birgivî, metnin kenar notunda her ne kadar bazıları başka bir delile geçişi kabul etmeseler de kendisinin başka bir delile geçişi kabul ettiğini ifade etmektedir.⁸⁴ Burada o, başka bir delile geçişin kabul edilmemesinin gerekçesi olarak onların, tartışmada sözü uzatmak istemediklerini ileri sürdüğünü ifade eder. Ancak Birgivî'ye göre bu gerekçe zayıftır.⁸⁵ Cârullah, Birgivî'nin başka bir delile geçiş hakkındaki açıklamasını yeterli görmeyenleri yöntem (*uṣûl*) ilminin cahilleri olarak niteler. Cârullah'a göre Birgivî, Teftâzânî'yi takip etmektedir. Birgivî'nin kenar notundaki gerekçenin zayıf olmasından dolayı başka delile geçişe muhalif görüşe katılmaması bunu göstermektedir.⁸⁶ Ayrıca onun açısından Birgivî, Hanefi imamların görüşlerinin aksine bir düşünceye sahip değildir. Aksine Birgivî, onları takip etmektedir. Bu çerçevede tartışmacının Pezdevî'nin belirttiği ikinci tür başka delile geçişi şu şekildedir:

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Bu iddia hakkında bir fikrim yok. Bu iddianı delillendirebilir misin?

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Çünkü Allah alemi yaratmıştır. Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur. Dolayısıyla alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Bu delil, modal terimlerle açıklanabilir...

⁸⁰ Ebu'l-Ḥasen Ebu'l-'Usr Faḥru'l-İslâm 'Alî b. Muḥammed b. Ḥuseyn b. 'Abdilkerim el-Pezdevî, 'Usûlu'l-Pezdevî (*Kenzu'l-Vuṣûl ilâ Ma'rifeti'l-'Uṣûl*) (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, 2014), 668-69.

⁸¹ Cârullah, eṣ-Şerḥu's-Şağîr (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 74b. Benzer yorum için bk. es-Sivâsî, Şerḥ (Servili Koleksiyonu, 281), 140ab.

⁸² Sa'düddîn Mes'ûd et-Teftâzânî, et-Telkîh Şerḥu'l-Tenkîh (Lübnan: Daru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, 2001), 405.

⁸³ Cârullah, eṣ-Şerḥu's-Şağîr (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 74b. Benzer yorum için bk. Çermikî, Şerḥ (Vahit Paşa, 671), 7b.

⁸⁴ Kenar notu için bk. Pehlivan-Çelik, "Zamanı Olsaydı Daha Kısa Yazacaktı: Birgivî Meḥmed Efendî (Ö. 981/1573)'nin Risâle Fî'l-Âdâb'ı", 226.

⁸⁵ Cârullah, eṣ-Şerḥu's-Şağîr (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 74b. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muṣṭafâ b. Aḥmed, Şerḥ (Laleli Koleksiyonu, 2989), 16b; Çermikî, Şerḥ (Vahit Paşa, 671), 9ab; Kayserî, Şerḥ (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 27a; Sivâsî, Şerḥ (Servili Koleksiyonu, 281), 140a; Kaẓ'âbâdî, Şerḥ (Laleli Koleksiyonu, 2948), 6a; Tarsûsî, Miftâḥ (Beyazit Koleksiyonu, 5900), 32ab; Üsküdârî, Şerḥ (Kemankeş Koleksiyonu, 292), 8a.

⁸⁶ Cârullah, eṣ-Şerḥu's-Şağîr (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 74b. Benzer yorum için bk. Kayserî, Ḥuḷâṣa (Samsun Koleksiyonu, 60), 167b.

K: “Allah’ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur.” öncülünü kabul etmiyorum. Allah’ın her bir nesneyi ayrı ayrı yaratması onun yaratma eyleminin her bir nesne için zamansal başlangıcının olduğunu gösterirken bu öncül nasıl doğru olsun ki?!

T: Bu öncülü kabul edemeyişini anlayamıyorum. Bu öncülü neden kabul etmediğini açıklayabilir misin?

K: “Allah’ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur.” öncülünü kabul etmememin sebebi şudur: ...

T: Hım. Evet... Anladım. Ancak Alem, sürekli gerçektir. Zira Alem, Allah tarafından yaratılmıştır. Allah’ın yarattığı her bir şey, sürekli gerçektir. Dolayısıyla Alem, sürekli gerçektir.

Delil getiren tartışmacı taraf, delilinin öncülleri hakkında delil isteğine karşılık veremez ve başka bir delile geçmek suretiyle öncüle karşı çıkışı cevaplayamaz ise susmak zorunda (*ifhām*) kalır. Buraya kadar karşı tarafın⁸⁷ yani soru soranın ilk rolü olan öncüller hakkında delil isteği için karşı çıkma ve iddia edenin bunu cevaplama süreci tamamlanmış bulunmaktadır. Bu karşı çıkışın dışında sorgulayan karşı taraf, iddia edenin iddiası ya da deliline yönelik soruşturmasını sürdürebilir. Bu çerçevede karşı taraf, iddia edenin delilini çürütebilir ya da iddianın yanlış olduğunu gösteren karşı delil getirebilir. Bu iki soruşturma türü arasında öncelik sonralık ilişkisi bulunmamaktadır. Diğer bir ifadeyle karşı taraf, bu iki soruşturmayı belirli bir sıra ile yapmak zorunda değildir. Soru soranın bu rolleri, delil getirenin iddiasına delil getirdikten sonra onun tercihine göre alabileceği rollerdir.⁸⁸

1.5. Delili Tartışmak: Karşı Taraf Tartışmacının Delilini Çürütür

Karşı tarafın diğer bir görevi delil getiren tartışmacının deliline karşı çıkmaktır. Birgivî, “ya da” ifadesiyle bu karşı çıkışı bir önceki delilin öncüllerine karşı çıkmaya atfetmektedir. İlk karşı çıkış, öncüllerden delil istemek iken ikincisi delili çürütmeyi amaçlamaktadır. Çürütmek bir iddiadır. Bu nedenle delili çürütmek, sadece bir karşı çıkışı değil delilin çürük olduğu iddiasını da içerir.⁸⁹ Ancak öncülün aksini savunmaya çalışma ile çürütme arasında iki fark vardır. Birincisi öncülün aksini savunma, belirli bir öncüle yönelik iken çürütme belirsiz öncüle yöneliktir. İkincisi ise öncülün aksini savunma, öncüllere dönük bir delil isteğiyle çürütme delilinin geçersiz ve sağlam olmadığını gerekçeyle göstermeyi amaçlamaktadır.⁹⁰ Dolayısıyla çürütme, delilin çürük olduğuna dair bir iddiadır ve bu nedenle bir gerekçeye ihtiyaç duyar. Aksi takdirde gerekçesiz bir şekilde delile karşı çıkmak bir direktmedir ve bu kabul edilmez. Ancak belirli bir öncüle gerekçesiz olarak karşı çıkmak kabul edilebilir. Çünkü bu karşı çıkış öncül hakkında delil isteği anlamına gelir.

Birgivî, metnin kenar notunda karşı tarafın delile karşı çıkışını onun delilin doğruluğu ile ilgili bilgisinin olmamasını bağlar.⁹¹ Ayrıca o, geçerli ve sağlam olmamayı gösteren bir gerekçe (*şāhid*) ile çokça bilinen delilin sonucu gerektirmemesini (*tehallūf*) diğer ifadeyle gerekçelendirmekten

⁸⁷ Hem Birgivî hem de Cârullah, karşı taraf (hāşm) ifadesini sadece iddia edenin karşısında itiraz eden için kullanmaktadırlar.

⁸⁸ Cârullah, *eş-Serhu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 75a.

⁸⁹ Cârullah, *eş-Serhu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 75a. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştâfâ b. Aḥmed, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 17a; Kaz’âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 6b.

⁹⁰ Cârullah, *eş-Serhu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 75a. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştâfâ b. Aḥmed, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 17a; Çermikî, *Şerh* (Vahit Paşa, 671), 9b-10a.

⁹¹ Cârullah, *eş-Serhu’s-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 75b. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştâfâ b. Aḥmed, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 17b; Akşehîrî, *Şerh* (Atîf Efendi Eki, 1216), 33b; Çermikî, *Şerh* (Vahit Paşa, 671), 10a.

daha genel olanı tercih etmiştir.⁹² Delilin sağlam olmadığını veya geçersiz olduğunu göstermek için getirilen gerekçeler arasında delilin iddiayı gerektirmediğini gösteren gerekçe, kısır döngü ya da sonsuz geri gidişi gösteren gerekçe sayılabilir. Ayrıca sağlam olmamayı gösteren gerekçenin en bilinen yolu, delilin tümevarımsal olarak çürük olduğunu göstermektir. Buna göre karşı taraf, tartışmacının delilini geçersiz olduğu gerekçesiyle çürütmesi şu şekilde gösterilebilir:

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Bu iddia hakkında bir fikrim yok. Bu iddianı delillendirebilir misin?

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Çünkü Allah alemi yaratmıştır. Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur. Dolayısıyla alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Bu delil, modal terimlerle açıklanabilir...

K: Delilinin geçerli olmadığını düşünüyorum. Delilinizin formel yapısı "Alem, Allah tarafından yaratılmıştır. Allah tarafından yaratılmanın zamansal bir başlangıcı yoktur." şeklindedir. Buradan çıkan sonuç da "Alemin zamansal başlangıcı yoktur." önermesidir. Oysa sizin sonucunuz "Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur." önermesidir. Oysaki delilinizin orta terimi olan "yaratılış" kelimesi sonucunuzda da tekrar etmiş. Dolayısıyla orta terimin sonuçta tekrar etmesi delilinizi geçersiz kılmaktadır.

Delile karşı çıkmak, ayrıntısız karşı çıkış olarak isimlendirilir. Çünkü ayrıntısız karşı çıkış, delilin öncülleri ve terimleri ile ilgili bir karşı çıkış değildir. Delilin yapısı ile ilgili bir karşı çıkıştır. Daha önce ifade edildiği gibi yöntemci İslam hukukçuları, ayrıntısız karşı çıkış için aksini savunma ifadesini de kullanırlar.⁹³

Tartışmacının delilini sorgulayan karşı taraf, iddia edenin delilini çürütmeye giriştiğinde artık o da bir iddia eden tartışmacı taraftır. Diğer bir ifadeyle ilk tartışmacının iddiası ve bu iddianın delili ile başlayan tartışma süreci, yerini çürütmeye yönelik ikinci tartışmacının iddiasına ve onun gerekçesine bırakır. Böylece bu aşamadan itibaren tartışmaya soruşturan olarak başlayan karşı taraf, artık iddia ve delil sahibi tartışmacı ve iddia eden olarak başlayan tartışmacı ise sorgulayan karşı taraftır.⁹⁴ Birgivi, metninde bu değişimi "karşı taraf, iddia eden ve tartışmacı taraf ise sorgulayan olur" şeklinde ifade etmiştir. Cârullah, Birgivi'nin "soru soran" ifadesi yerine "karşı çıkan" ifadesini kullanmasının daha uygun olacağını ileri sürmektedir.

Bu aşamada sorgulayan karşı taraf olan ilk tartışmacı, kendi delilini çürütmeye yönelik karşı tarafın ileri sürdüğü delilinin öncülleri hakkında delil isteğinde bulunmak için karşı çıkabilir. Ancak soruşturan, çürütmeye yönelik olan bu delil hakkında çürütme ya da karşı delil getirme ile karşılık veremez. Bununla beraber şayet soruşturan, kendi delilini çürütmeye yönelik ileri sürülen delilin öncüllerine karşı çıkış ile cevap veremez ise başka bir delile geçiş yapabilir.⁹⁵ Bu durumda tartışmaya iddia eden olarak başlayan taraf, başka bir delile geçiş yaptığında soruşturma yapmamış ve dolayısıyla tartışmadaki ilk ve asıl yeri olan iddia eden ve delil getiren olmayı

⁹² Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 75b-76a. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştâfâ b. Aḥmed, *Şerḥ* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 17b; Aḳşehîrî, *Şerḥ* (Atıf Efendi Eki, 1216), 33ab; Çermikî, *Şerḥ* (Vahit Paşa, 671), 10b.

⁹³ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 76a. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştâfâ b. Aḥmed, *Şerḥ* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 18a.

⁹⁴ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 76a. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştâfâ b. Aḥmed, *Şerḥ* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 18b; Aḳşehîrî, *Şerḥ* (Atıf Efendi Eki, 1216), 33b; Çermikî, *Şerḥ* (Vahit Paşa, 671), 11b-12a.

⁹⁵ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 76b. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştâfâ b. Aḥmed, *Şerḥ* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 18b-19a; Çermikî, *Şerḥ* (Vahit Paşa, 671), 12a.

korumuştur.⁹⁶ Ancak tartışmaya soruşturan olarak başlayan, çürütmeye yönelik delil ve delilinin gerekçesini ileri sürdüğü için tartışmadaki soruşturan taraf olarak ilk ve asıl yerini koruyamamış ve dolayısıyla soruşturan, bu aşamada hala iddia eden ve gerekçe sunan konumunda olmuştur. Cârullah, tartışan tarafların yerleri konusunda başka bir delile geçişten kaynaklı asimetrik durumun birçok müellifin kafa karışıklığına neden olduğunu ayrıca belirtmektedir.⁹⁷

Tartışmayı iddiası ve delili ile başlatan taraf, delilini çürütmek için karşı tarafın ileri sürdüğü delilin öncüllerine karşı çıkamaz ve delilinin sağlam veya geçerli olduğunu göstermek için başka delile de geçiş yapamazsa tartışmayı başlatan taraf, karşı tarafın sunduğu çürütücü delili kabul etmek zorunda (*ilzām*) kalır.⁹⁸ Cârullah, yenilgiyi kabul etmek zorunda kalmayı tanımlamaktadır. Buna göre yenilgiyi kabul etmek zorunda kalmak, soruşturma yapanın, aralarında delil isteği ve tartışma olan iddia ve delil ileri süren tarafın sözlerine karşılık verememesidir. Dolayısıyla sadece soruşturan taraf yenilgiyi kabul etmek zorunda kalır. İddia ve delil ileri süren de soruşturma karşısında susmak zorunda (*ifhām*) kalabilir. Cârullah, Birgivî metnini takip ederek tartışma sürecinde soruşturan tarafın tercih edebileceği diğer bir görevin karşı delil sunmak (*mu'āraza*) olduğunu ifade eder.⁹⁹

1.6. Sonucu Tartışmak: Karşı Taraf, Tartışmacının Sonucunun Çelişliğini İspat Eden Karşı Delil Getirir

Tartışmayı iddiasıyla başlatan taraf, karşı tarafın delil isteği ile iddiasını delillendirir. Böylece tartışmacının iddiası artık bir delil ile gerekçelendirilmiş sonuctur. Soruşturan taraf bu sonucun doğrudan savunulamaz olduğunu göstermek için onu bir delil ile reddedebilir. Soruşturmanın sonucu bir delil ile reddetmesine karşı delil sunmak denir. Bu karşılık verme şekli Birgivî metninin sıralamasına göre karşı çıkma ve delili çürütmeden sonra üçüncü görevdir. Ancak Cârullah'a göre metindeki bu sıralama soruşturmanın görevlerinin sırayla olduğunu göstermez. Soruşturan taraf, bu sıralamayı takip etmek zorunda olmayıp yekten karşı delil sunmayı tercih edilebilir.¹⁰⁰

Karşı delil sunmanın doğrudan tartışmayı başlatanın iddiasına yönelik olduğu sanılabilir. Ancak tartışmayı başlatanın iddiası, bir delilin sonucu haline gelmedikçe sadece bir iddiadır ve delilsizdir. Karşı delil sunulan nesne ise tartışmayı başlatanın ileri sürdüğü delilin sonucudur. Bu nedenle Cârullah, “karşı delil sunmanın iddiaya yönelik olduğu ve bu nedenle kabul edilmez olduğu” iddiasının temelsiz olduğunu düşünür.¹⁰¹

Karşı delil, sonucun doğru olmadığını gösterir. Bu bağlamda karşı delilin sonucun doğru olmadığını göstermesi demek, sonucun zıddı ya da çelişğini ispat eden bir delil olması demektir. Dolayısıyla karşı delil, sonucun zıddını ya da çelişğini ispat eden bir delildir. Ancak soruşturan taraf hem apaçık doğru olan hem de doğru olduğunu bildiği bir sonuç hakkında karşı delil getiremez. Aksi takdirde soruşturması direktme anlamına gelir.¹⁰²

⁹⁶ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 76b. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştâfâ b. Aḥmed, *Serh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 19a.

⁹⁷ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 76b.

⁹⁸ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 76b. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştâfâ b. Aḥmed, *Serh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 19ab; Aḳşehîrî, *Serh* (Atıf Efendi Eki, 1216), 33b; Çermikî, *Serh* (Vahit Paşa, 671), 12b.

⁹⁹ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 76b.

¹⁰⁰ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 76b. Benzer yorum için bk. Aḳşehîrî, *Serh* (Atıf Efendi Eki, 1216), 33b; Çermikî, *Serh* (Vahit Paşa, 671), 12b; Kâz'âbâdî, *Serh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 7a; Sivâsî, *Serh* (Servili Koleksiyonu, 281), 141a; Kâyserî, *Serh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 29a-30b.

¹⁰¹ Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 76b.

¹⁰² Cârullah, *eş-Serhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 77a. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştâfâ b. Aḥmed, *Serh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 19b.

Karşı delil, sonucun doğru olduğunu gösteren delilin de zıddı ya da çelişği konumundadır. Buna rağmen karşı delil ya içerik ve form itibariyle sonucun doğru olduğunu gösteren delille aynı (*kalb*) ya ona sadece form itibariyle benzer (*bi'l-misli*) ya da ondan tamamen farklı (*bi'l-ğayr*) olabilir.¹⁰³

Soruşturan taraf karşı delili, tartışmayı başlatan tarafın delilinin öncüllerini çürütmek için de ileri sürebilir. Cârullah'a göre soruşturmanın karşı delil ileri sürülmesi, çürütmek için değil de öncüller hakkında delil isteğine yönelik karşı çıkmak için olması daha uygundur. Buna rağmen o, karşı delil ile delilin öncüllerine karşı çıkmamanın bir arada bulunamayacağına dair bir itirazın olabileceğini dile getirir. Buna göre soruşturmanın karşı delil getirmesi, tartışmayı başlatan tarafın delilini kabul edip sonucunun doğru olmadığını gösterme çabasıdır. Öncüllere karşı çıkmak ise delili kabul etmemek anlamına gelir. Peki soruşturan taraf, tartışmayı başlatanın ileri sürdüğü delilin öncülleri hakkında karşı delil sunarak bu delili hem kabul eden hem de kabul etmeyen konumunda değil midir? Cârullah, bu soruya olumlu cevap verir. Bu durumda soruşturan hem kabul eden hem de kabul etmeyen konumunda değildir. Çünkü tartışmayı başlatanın sonucuna karşı delil getirmek, mutlak surette sonucun delilini kabul etmek anlamına gelmez. Aksine sonucun doğru olmadığını göstermek delilin sağlam olmadığını göstermek anlamına gelir. Dolayısıyla karşı delil getirmek dolaylı olarak delili çürütmek anlamına gelir. Ayrıca burada delilin öncüllerine karşı delil ile karşı çıkmak, çürütme anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁴ Sonuç olarak karşı tarafın tartışmacının sonucunun çelişğini ispat etmek için karşı delil ileri sürmesi şu şekilde gösterilebilir:

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur.

K: Bu iddia hakkında bir fikrim yok. Bu iddianı delillendirebilir misin?

T: Alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Çünkü Allah alemi yaratmıştır. Allah'ın yaratmasının da zamansal bir başlangıcı yoktur. Dolayısıyla alemin yaratılışının zamansal başlangıcı yoktur. Bu delil, modal terimlerle açıklanabilir...

K: Sonucuna katılmıyorum. Ayrıca sonucunun çelişğini iddia ediyorum. Alemin yaratılışının zamansal bir başlangıcı vardır. Zira alemin yaratılışının zamansal bir başlangıcı var olmasaydı Allah'ın ortağı olurdu. Allah ortağından münezzehtir. Dolayısıyla alemin yaratılışının zamansal bir başlangıcı vardır.

Cârullah, tartışan tarafların görevlerinin sıralaması konusunda Birgivi'nin İcî'yi takip ettiğini iddia etmektedir. Ayrıca ona göre Kuşbuddîn er-Râzî (ö. 766/1365), tartışan tarafların görevlerinin sıralamasını farklı şekilde ele alıp İcî'ye itiraz etmektedir. Cârullah ise bu sıralama konusunda sırasıyla delili çürütme (*nağz*), öncüller hakkında delil isteğine yönelik belirli bir öncülün aksini savunmaya çalışma' (*münâkaza*) ve sonuca yönelik karşı delil sunmak (*mu'āraza*) şeklinde olması gerektiğini ileri sürmektedir.¹⁰⁵

Soruşturan, tartışmayı başlatan tarafın delilinin sonucunu yanlışlayacak karşı delil ileri sürdüğünde artık iddia eden taraf olur. Çünkü o artık tartışmayı başlatan tarafın iddiasının zıddını

¹⁰³ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 77a. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştâfâ b. Aḥmed, *Şerḥ* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 19b; Akşehîrî, *Şerḥ* (Atıf Efendi Eki, 1216), 33b; Çermikî, *Şerḥ* (Vahit Paşa, 671), 13a; Kâz'âbâdî, *Şerḥ* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 7a; Sivâsî, *Şerḥ* (Servili Koleksiyonu, 281), 141a; Kayserî, *Şerḥ* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 29b.

¹⁰⁴ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 77a. Benzer yorum için bk. Çermikî, *Şerḥ* (Vahit Paşa, 671), 11b, 12b.

¹⁰⁵ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 77a. Benzer yorum için bk. Çermikî, *Şerḥ* (Vahit Paşa, 671), 10ab.

ya da çelişğini savunandır. Tartışmaya iddia eden olarak başlayan taraf ise soruşturan olur.¹⁰⁶ Buna göre bu aşamada soruşturan, karşı delil sunanın ya delilinin öncüllerine karşı çıkabilir ya da delilini çürütebilir.¹⁰⁷ Ancak o, karşı delile karşı delil ileri süremez. Ayrıca tartışmaya iddia eden olarak başlayan deliline yönelik getirilen karşı delille ilgilenmeden başka bir delile geçebilir. Bu durumda o, tartışmaya iddia eden olarak başladığı konumunu korur.¹⁰⁸

İddiasını sürdüren taraf, deliline yönelik karşı delile cevap olarak başka bir delile geçebilir. Ancak onun geçiş yaptığı delilin bilgi değeri, soruşturmanın karşı delilinin bilgi değerinden nitelik açısından farklı olmalıdır.¹⁰⁹ İki delilin bilgi değerlerinin nitelik açısından farklı olmaları demek, sözün kendisinden açıkça anlaşılabilir bilgi (*zāhir*), sözün kendisi ile bağlamdan açıkça anlaşılabilir bilgi (*naşş*), sözün açıklamasından doğrudan anlaşılabilir bilgi (*müfesser*), bir delil ile kesinliğe kavuşmuş sözden anlaşılabilir bilgi (*muhkem*) açısından farklılaşmalarıdır. Örneğin karşı delil, sözün kendisinden açıkça anlaşılabilir bilgi kategorisinden ise geçiş yapılan delil, sözün kendisi ile bağlamdan açıkça anlaşılabilir bilgi kategorisinden olmalıdır. Geçiş yapılan delil ile karşı delil aynı bilgi değerine sahip olması karşı delile karşı delil getirmek anlamına gelir. Bunun nedeni aynı bilgi değerine sahip iki farklı delil arasında tercih yapılamamasıdır.¹¹⁰

Birgivi, metninde farklı delile geçişi şu şekilde ifade eder:

Farklı bir türden başka bir delile geçiş yapılabilir. Bu durumda tarafların asli konuları değişmez. Ancak geçiş yapılan delil karşı delil ile aynı kategoriden olursa geçiş yapılan delilin de karşı delile karşı delil olur. Bu durum Hanefiler açısından olanaksız bir durumdur. Çünkü onlara göre ne karşı delil ile onu ortadan kaldıracak başka bir delil arasında ne karşı delil ile ondan daha fazla terime ya da öncüle sahip delil arasında ne de karşı delil ile onun sayısından daha fazla sayıdaki deliller arasında tercih yapılamaz. Hanefiler nezdinde karşı delil ile geçiş yapılan delil arasında sadece nitelik ve sağlamlık açısından tercih yapılabilir.¹¹¹

Cârullah, yukarıdaki ifadelerin Birgivi'nin metninde yer almaması gerektiğini ileri sürmektedir. Çünkü Hanefilerin başka delile geçiş için şart öne sürmeleri Şâfi'îlerin başka delile geçiş kabul etmediğini göstermez. Sadece Hanefiler için başka delile geçişin şartlarının olduğunu gösterir. Dolayısıyla ister Hanefiler isterse de Şâfi'îlere göre olsun bu aşamada başka delile geçiş olabilir. Her iki görüş için asıl olan başka delile geçişin, karşı delile karşı delil olmamasıdır. Ancak Birgivi'nin başka delile geçiş konusunda yukarıdaki ifadeleri yöntemci Hanefi hukuk okulu mensuplarının görüşünde olduğunu açıkça göstermektedir.¹¹²

¹⁰⁶ Cârullah, *eş-Serhu's-Şagîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 77a. Benzer yorum için bk. Akşehîrî, *Serh* (Atif Efendi Eki, 1216), 33b; Kaz'âbâdî, *Serh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 7a; Sivâsî, *Serh* (Servili Koleksiyonu, 281), 141a; Kayserî, *Serh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 30a.

¹⁰⁷ Cârullah, *eş-Serhu's-Şagîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 77b. Benzer yorum için bk. Akşehîrî, *Serh* (Atif Efendi Eki, 1216), 33b; Çermikî, *Serh* (Vahit Paşa, 671), 12b; Kaz'âbâdî, *Serh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 7a; Kayserî, *Serh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 30a.

¹⁰⁸ Cârullah, *eş-Serhu's-Şagîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 77b. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştâfâ b. Aḥmed, *Serh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 20a; Akşehîrî, *Serh* (Atif Efendi Eki, 1216), 33b; Çermikî, *Serh* (Vahit Paşa, 671), 13b; Kaz'âbâdî, *Serh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 7a; Kayserî, *Serh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 30b.

¹⁰⁹ Cârullah, *eş-Serhu's-Şagîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 77b. Benzer yorum için bk. Akşehîrî, *Serh* (Atif Efendi Eki, 1216), 34a; Sivâsî, *Serh* (Servili Koleksiyonu, 281), 141a.

¹¹⁰ Cârullah, *eş-Serhu's-Şagîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 78a. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştâfâ b. Aḥmed, *Serh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 20b; Kaz'âbâdî, *Serh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 7b; Sivâsî, *Serh* (Servili Koleksiyonu, 281), 141b; Kayserî, *Serh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 30b-31a.

¹¹¹ Pehlivan-Çelik, "Zamanı Olsaydı Daha Kısa Yazacaktı: Birgivi Meḥmed Efendi (Ö. 981/1573)'nin Risâle Fi'l-Âdâb'ı", 226.

¹¹² Cârullah, *eş-Serhu's-Şagîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 78a.

Şâfiî'lere göre intikal edilen delilin öncüllerinin çokluğu ya da birden fazla delile intikal etmek mümkündür. Çünkü onlara göre karşı delile cevap olarak başka bir delile geçildiğinde iki delilden hangisinin tercih edileceği delilin çokluğu ile belirlenir. Ancak Hanefilere göre karşı delil ile ona cevap olarak geçiş yapılan delil arasındaki tercih, delillerden birinin diğerine göre bir nitelik ve bu niteliğin sonuca etkisinin (*te'sîr*) gücü ile gerçekleşir. Dolayısıyla karşı delile cevap olarak ileri sürülen geçiş yapılan delil karşı delil olmamasının kriteri, Hanefilerde delillerden birinin bir nitelik ve bu niteliğin sonuca etkisinin gücü ve Şâfiî'lerde ise delillerden birinin öncüllerinin ya da delilin kendisinin diğerinden daha fazla olmasıdır. Bu kriterlere uymayan geçiş yapılan delil karşı delil sayılır ve kabul edilemez.¹¹³

Tartışmaya iddia eden olarak başlayan, deliline soruşturan tarafından karşı delil getirildiğinde yukarıda ifade edilen cevaplardan biri ile karşılık veremez ise susmak zorunda kalabilir (*ifhām*) ya da yenilgiyi kabul etmek zorunda (*ilzām*) kalabilir. Bu tartışmanın son bulunduğu anlamına gelir.¹¹⁴ Cârullah, Birgivi'nin metninde ifade edilen bu iki durumun tartışmanın hangi aşamasında gerçekleştiğinin daha açık ifade edilmesi gerektiğini ileri sürer. Ona göre tartışmaya iddia eden olarak başlayan, deliline soruşturan tarafından karşı delil getirildiğinde soruşturan taraf olur. O, bu konumundayken bu karşı delile çürütme ya da öncüllere karşı çıkma ile bir cevap veremez ise yenilgiyi kabul etmek zorunda kalır. Ancak o, çürütme ya da karşı çıkmaya başvurmadan başka bir delile geçmeyi tercih eder ve başarısız olursa susmak zorunda kalır. Cârullah burada Birgivi'nin '*ifhām*' teknik terimi yerine susmak (*sukût*) ve '*ilzām*' teknik terimi yerine de yenilgiyi itiraf etme (*i'tirāf*) kelimesini kullanmasını yenilik olarak değerlendirir. Ona göre soruşturan, bir delili kabul etmek zorunda kalır. Ancak delil getirebilecek iken delil getiremeyen tartışmacı taraf, susmak zorunda kalır. Ayrıca Birgivi, öncüllerini delillendiremeyen tartışmacının susmak; çürüten ve karşı delili soruşturamayan tartışmacının da bu delilleri kabul etmek zorunda kalacağını ifade eder.¹¹⁵

1.7. Karşı Taraf, Tartışmacı Tarafın Öncülleri İspat Eden Deliline ve Geçiş Yaptığı Delile Karşılık Verir

Tartışmacı taraf, delilinin öncüllerini delil ile ispat ettiğinde ya da başka bir delile geçtiğinde soruşturan taraf ondan öncelikle bu delillerin yorumunu ve açıklamasını yapmasını ister. Çünkü tartışmacı taraf, getirdiği delili yorumlarken sağlam olmadığı ortaya çıkabilir ya da delilini açıklayamayabilir. Çünkü tartışmacı tarafın cevabı, öncülü destekleyebileceği gibi onu ortadan da kaldırabilir. Böylece tartışmacı taraf, susmak zorunda kalabilir.¹¹⁶

Cârullah, yukarıda ifade edilen soruşturan tarafın çürütme için ortaya koyduğu delile de tartışmacı tarafın itiraz edebileceğini dolayısıyla çürütmenin başka bir delilden sonra bu bağlamda ifade edilebileceğini ileri sürer.¹¹⁷ Ancak Birgivi metninde çürütmeye karşı tartışmacının öncüllere karşı çıkma ya da başka bir delile geçmenin olabileceğini ifade etmiştir. Bu nedenle Birgivi'ye göre çürütmeye karşı çürütme yapmak geçerli bir tartışma süreci değildir.

¹¹³ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 78b. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştafâ b. Ahmed, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 21ab; Akşehîrî, *Şerh* (Atif Efendi Eki, 1216), 34a; Çermikî, *Şerh* (Vahit Paşa, 671), 13b-14a; Sivâsî, *Şerh* (Servili Koleksiyonu, 281), 141b-143a; Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 30a-32b.

¹¹⁴ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 78b. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştafâ b. Ahmed, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 21b-22a.

¹¹⁵ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 78b. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştafâ b. Ahmed, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 19a; Akşehîrî, *Şerh* (Atif Efendi Eki, 1216), 34a; Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 33b-34a.

¹¹⁶ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 78b.

¹¹⁷ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 78b-79a. Benzer yorum için bk. Kaz'âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 8a; Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 33a.

Tartışmacı taraf, öncüllere dair getirdiği delilin açıklamasında ve yorumunda susmak zorunda kalmazsa soruşturan taraf bu delilin öncüllerine karşı çıkararak, delili çürüterek veya delile karşı delil getirerek itiraz edebilir.¹¹⁸ Cârullah, Birgivi'nin bu aşamada karşı çıkışın dayanağı ile ilgilenmemesini, üç şekilde açıklanabileceğini ileri sürer. Birincisi ilk karşı çıkışta dayanak ile ilgili ifade edilenleri yeterli bulması olabilir. İkincisi dayanağı karşı çıkmanın doğal bir unsuru olarak kabul etmiş olabilir. Üçüncüsü ise çoğu karşı çıkışın dayanaksız olması ve dayanağın da karşı çıkışı mantıksal olarak gerektiriyor olmasıdır.¹¹⁹

Tartışmacının öncülleri ispat eden deliline soruşturanın çürütme ya da karşı delil getirmesi, tartışma öncüller hakkında olduğundan, karşı çıkmaz. Ancak bu soruşturma, karşı çıkma olarak kabul edilse bile çürütme ve karşı delil getirme olduğundan delil ile karşı çıkmak gerekir. Aksi takdirde tartışma direktmeden ibaret hale gelir.¹²⁰

2. Cârullah'ın Âdâbu'l-Birgivi Şerhinin Genel Özellikleri ve Arapça Metnine Dair Notlar

Daha önce ifade edildiği gibi Birgivi'nin sorgulama ve tartışma risalesinin tespit edilen on beş şerh ve üç haşiyesi bulunmaktadır.¹²¹ Cârullah, bu on beş şerh içerisinde kendisinden önce bu metne şerh yazan dört yorumcu olduğunu bildirmektedir. Bunlar 'Alî Ferdî el-Ûayserî (ö. 1127/1715), Ferdî'nin şerhinde atıf yaptığı ve ismi belirtilmeyen bir yorumcu, İbrâhîm es-Sîvâsî (ö. 1133/1720) ve Aḥmed el-Ûâz'âbâdî'dir (ö. 1163/1750).¹²² Cârullah'ın ismini belirtmediği yorumcunun metinleri karşılaştırdığımızda Aḥmed b. Yûnus el-Çermikî (ö. 1091/1680 öncesi hayatta) olduğunu tespit ettik.¹²³ Ayrıca Cârullah, Çermikî'nin şerhine Ferdî'nin şerhi üzerinden atıf yaptığından onu görmediği söylenebilir.

Cârullah'ın Birgivi metnine üç şerh yazdığını daha önce ifade ettik. O, büyük ve orta şerhlerde özellikle Ûâz'âbâdî ve diğer üç yorumcuyu ret ve iptal etme uğraşındadır. Cârullah, küçük şerhte ise sadece Birgivi metnini yorumlamaya odaklanmıştır. Buna göre o, bu şerhi diğer ikisinden ayıran özelliği şerhin girişinde şu şekilde ifade etmektedir:

Bu (küçük) şerh, kuvvetli delillerle çürütülmüş olanlara itiraz etmeksizin yorumlanan metne uygun düşmektedir. Ancak o, kötölemek amacıyla olmak için hiç uygun değildir.¹²⁴

Bunun yanında Cârullah, Ûâz'âbâdî şerhine yazmış olduğu haşiyede küçük şerhi kaleme alma nedenini sorgulama ve tartışma konusunda bir takım kararsız kişilerin kendisinden orta şerhin maksadını daha kısa ifade eden bir metin haline getirmesini talep etmeleri olarak ifade eder. Aynı yerde o, bu küçük şerhin, bir iki konuda sezdirme yoluyla diğer yorumcuları sorguladığı yerler haricinde şârihlerin eleştirisini içermediğini dile getirir.¹²⁵

Cârullah'ın *eş-Şerhu's-Şağîr* eserinin dört nüshası tespit edilmiştir. Bu dört nüshanın tamamı tahkik yapılırken kullanılmıştır.

¹¹⁸ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 79a. Benzer yorum için bk. Abdurrahmân b. Muştâfâ b. Aḥmed, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2989), 22ab; Ûâz'âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 8a; Sîvâsî, *Şerh* (Servili Koleksiyonu, 281), 143a; Ûayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 32b-33a.

¹¹⁹ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 79a.

¹²⁰ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 79a. Benzer yorum için bk. Ûayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 33ab.

¹²¹ Çelik, "Âdâbu'l-Baḥş ve'l-Munâzaranın Kaynağı ve Eserleri (14-20. yy.)", 236-238.

¹²² Cârullah, *Şerhu'l-Kebîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 1b.

¹²³ İki metni karşılaştırmak için bk. Çermikî, *Şerh* (Vahit Paşa, 671), 3b; Ûayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 22b.

¹²⁴ Cârullah, *eş-Şerhu's-Şağîr* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 68b.

¹²⁵ Cârullah, *Ḥâşiyeye 'alâ Şerhi'l-Ûâz'âbâdî* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 80b.

(i) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye Koleksiyonu: 4658, 68b-80b. Bu nüsha tahkik metninde س harfiyle gösterilmiştir. Tahkikte gösterilen varak numaraları bu nüshaya göre belirlenmiştir. Cârullah'ın kaleminden çıkan bir nüshadır. Bu durumu aynı mecmuanın 110b yaprağındaki ferağ ve yazı kaydından anlıyoruz. Nüshanın yazıldığı tarih hicri 22 Rebiyülevvel 1133 Perşembe günüdür.¹²⁶ Cârullah, bu nüshayı ilk versiyonu ile karşılaştırdığını belirtmektedir. Buna göre onun bu nüshayı asıl nüsha olan Cârullah Koleksiyonu 1867 numarada bulunan nüsha ile karşılaştırdığı görülmektedir. Çünkü o, asıl nüshayı 19 Rebiyülevvel 1133/1721 Pazartesi günü kaleme almıştır. Asıl nüshayı bitirdiği günün üç gün sonrasında ise bu nüshayı bitirdiği anlaşılmaktadır.¹²⁷

(ii) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Cârullah Koleksiyonu: 1867, 25a-27a. Bu nüsha tahkik metninde ج harfiyle gösterilmiştir. Nüsha, Cârullah'ın şerhi ilk kez telif ettiği müsvedde metindir. O, 19 Rebiyülevvel 1133/1721 Pazartesi günü kaleme alınmıştır.

(iii) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Koleksiyonu: 4105, 1b-36b. Bu nüsha tahkik metninde ي harfiyle gösterilmiştir. Müstensih ismi bulunmamaktadır. Nüshanın yazıldığı tarih 1172/1758'dir.

(iv) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu: 2983, 21a-50a. Bu nüsha tahkik metninde ل harfiyle gösterilmiştir. Müstensih, Hammâmîzâde'dir. İstinsah tarihi bulunmamaktadır.

Metnin yeniden inşasında nüshalar arasındaki farkları göstermek için şu rumuzlar kullanılmıştır: (-), nüshada belirtilen ibarenin eksik olduğunu ifade eder. (+), nüshada belirtilen ibarenin fazla olduğunu ifade eder. (:), nüshada belirtilen ibarenin farklı olduğunu ifade eder. Bunun yanında nüshaların kenarındaki notlar Cârullah'a aitse (منه) gösterilmiştir. Diğer notlar ise (في هامش) şeklinde gösterilmiştir. Yine kenar notlarında metni düzeltmek için belirtilen ibareler (صح) şeklinde gösterilmiştir.¹²⁸

2.1. Tahkik

الشرح الصغير على آداب البركوي

[س/69ب] بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على أفضل رسله محمد وعلى آله أجمعين. وبعد فإن هذا شرح مناسب لما هو المشروح من غير تعرض لما هو المجروح، إلا لما هو في الغاية مقدوح. وهذا في زماننا هو الممدوح. لما كان الاقتداء للقرآن والامتثال لأمر النبي المرسل بالفرقان أمراً مشروعاً وبالبرهان لأهل العرفان.

قال المصنف رحمه الله: (بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين) ولما أمر الله تعالى للمؤمنين بالصلاة والسلام على نبيه وحببيه. ووعد الأجر الجزيل لمن أتى بهما في أول كتابه.

قال المصنف: (والصلاة والسلام على حببيه محمد¹²⁹) ولما أمر حببيه بتعميم الصلاة وكان آله مشاركين له في هدايتنا بإبلاغ شريعته وحفظها أرفههم إياه وادرجهم في الصلاة على سبيل التبعية، فقال: (وآله أجمعين) ولو قال "وعلى آله" لكان أولى. ولما ثبت استحبابية "أما بعد" في الخطب، قال المصنف: (وبعد) أي بعد أداء ما وجب علينا ولما كان المذكور

¹²⁶ Cârullah, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Kâz'âbâdî* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 110b.

¹²⁷ Karşılaştırmak için bk. Cârullah, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Kâz'âbâdî* (Selimiye Koleksiyonu, 4658), 110b; Veliyyüddîn b. Muştafâ b. 'Alî el-İstanbulî Cârullah, *eş-Şerhu's-Sağîr* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Koleksiyonu, 1867), 25a.

¹²⁸ Ayrıntı için bk. Okan Kadir Yılmaz, *İSAM Tahkikli Neşir Klavuzu* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 106, 108, 67-72.

¹²⁹ س - محمد، صح في هامش.

بعد "بعد" أمرا مهتما بشأنه، نبه المصنف على ذلك. فقال: **(فاعلم)** فإنه كلمة تستعمل في ذلك. ولما كان أن¹³⁰ الذي يحقق مضمون مدخولة مناسبة للعلم الذي هو اليقين.

وقال المصنف: **(أن المناظر)** هو الذي يناظر مع غيره وهذا معنى حقيقي له، يجوز إرادته ههنا. فلا وجه لجعله بمعنى من يكون¹³¹ بصدد المناظرة أو الذي من شأنه المناظرة أو يريد المناظرة، لأنه لا يمكن الذهاب إلى المجاز مع إمكانه الحقيقية. وعرف المناظرة بالنظر من الجانبين في النسبة بين الشئيين إظهارا للصواب أو بمدافعة الكلام من الجانبين إظهارا [70] للصواب¹³². والمناظر أعم من الناقل، والمدعي، والمعلل، والسائل. وعلى كل منها يحمل في مقام مناسب له.

ونقل عنه في الحاشية "أي الباحث لإظهار الصواب" انتهى. ولما كان البحث شاملا للمجادلة قال "لإظهار الصواب" احترازا عنها وبهذا¹³³ يندفع الأوهام. نعم لو قال المباحث بدل الباحث لكان مناسباً للمناظر¹³⁴.

ولما كان المناسب للعلم التحقق اختار كلمة "إذا" التي تستعمل في متحقق الوقوع، فقال: **(إذا نقل خبرا)** أي حكى مركبا تاما خبريا عن كتاب أو غيره من غير ادعاء صحة ذلك المنقول. والنقل هو أن يأتي بلفظ الغير على ما هو عليه بحسب المعنى مظهرا أنه قول "الغير" سواء وقع التغيير بحسب اللفظ أو لا. والخبر هو مركب تام يصح أن يقال لقائله إنه صادق أو كاذب، والإنشاء بخلافه. وإنما عدل عن "الكلام" إلى "الخبر" تعيينا لمحل المناظرة وتبنيها على أن المؤاخذة إنما يتوجه إلى الكلام الخبري، لأنه المنقول محكي محض لا يتعلق به المؤاخذة، بل المؤاخذة إنما تتعلق بنفس النقل وهي جملة خبرية. وبهذا التحقيق يندفع كثير من الخيالات.

(فلخصمه) أي لخصم المناظر الناقل. والمراد بالخصم من يستحق الكلام معه، إذ من البلية خطاب من لا يفهم. ولا حاجة إلى جعله بمعنى الذي من شأنه الخصومة أو يريد الخصومة، لأنه مجاز غير ضروري. ولا حاجة إلى تقييده بالمناظر من حيث هو¹³⁵ المناظر. فإنه وهم لا فهم.

(طلب الصحة) أي صحة النقل من ذلك الناقل بأن قال، - اطلب منك تصحيح هذا النقل أو - صحح نقلك هذا أو قال - لا نسلم أن فلانا قال كذا. ولا فساد فيه، بل يجب تلك المطالبة عند عدم ثبوت النقل عنده¹³⁶، لأن الحكاية لا تسلم عن الدخل مطلقا، بل يتوجه طلب تصحيح النقل، إذ ربما يضع المعلل غير المنازع مقام المنازع فيستعمل في أثناء البحث ما يكون مسلما عند ذلك الغير على أنه مسلم عند الخصم إلزاما، ويلزم الخطب هذا هو المشهور، لكن إطلاق الكلام يدل على أن ذلك الطلب أعم من أن يكون من الناقل أو من¹³⁷ نفسه بأن يرجع إلى ذلك المحل أو الشخص.

وظهر من هذا التحقيق الذي ذكرناه أنه قد يتوجه [70ب] المنع والمطالبة على النقل نفسه، لأنه¹³⁸ التزم بيان النقل بأن - قال كذا فللسائل أن يمنع هذا النقل فحسب. وما يقال إن المنع طلب الدليل عن المدعي وتصحيح النقل ليس بدليل عليه فمحل نظر. ولا يخفى ما في قوله "فلخصمه طلب الصحة" من الحصر المستفاد من التقديم. وعلى هذا فلا حاجة إلى

¹³⁰ س - أن، صح في هامش.

¹³¹ ج - من يكون، صح في هامش.

¹³² ي - أو بمدافعة الكلام من الجانبين إظهارا للصواب.

¹³³ س - في مقام مناسب له ونقل عنه في الحاشية إلى "الباحث لإظهار الصواب" انتهى، ولما كان البحث شاملا للمجادلة قال لإظهار الصواب احترازا عنها وبهذا، صح في هامش.

¹³⁴ ل: المناظرة.

¹³⁵ ج: أنه.

¹³⁶ ج - بأن قال، - اطلب منك تصحيح هذا النقل أو - صحح نقلك هذا أو قال - لا نسلم أن فلانا قال كذا ولا فساد فيه، بل يجب تلك المطالبة عند عدم ثبوت النقل عنده، صح في هامش.

¹³⁷ س - من.

¹³⁸ في هامش ل: أي المعلل.

قوله: **(فقط)** أي لا طلب صحة المنقول، لأنه لم يلتزم صحته. ولما حمل لفظ¹³⁹ "إذا" نقل خبر¹⁴⁰ "على الكلية هنا" بناء على أن "إذا" مستعمل في الكلية مجازاً أو بناء على أنها مهملة، ومهمات العلوم كلية كما نص عليه الشيخ¹⁴².

قال: **(إن لم يعرفها)** أي تلك الصحة وإلا فلا حاجة إلى هذا التقييد ولذا لم يقيد المحقق القاضي¹⁴³ ونقل عنه في الحاشية "وإن عرفها فلا يتصور طلبها من المناظر" انتهى، لكن يرد عليه أنه يجوز أن يكون المعرفة بها ظنية والمطلوب يقينياً أو تقليدياً أو ظنياً ويجوز أن يطلب الصحة المعروفة للامتحان المقصود منه إظهار الصواب ويجوز أن يكون طلب الصحة المعروفة لتحصيل المعرفة بطرق متعددة فليتأمل. ولما كان كون صحة النقل بديهية أولوية أو ضرورية أولوية غير معروف وغير مستعمل عند النظر لم¹⁴⁴ يتعرض المصنف لنفيه كما تعرض له في الحاشية الآتية وبهذا يندفع أو هام.

(وإن ادعاهما) أي إن ادعى المناظر الناقل الصحة. فالضمير راجع إلى الصحة¹⁴⁵ كما هو الظاهر لقرب المرجع وتأنيث الضمير وعدم التفكيك وإن احتاج إلى الاستخدام على تقدير إرادة صحة المنقول من الصحة. وأما إرجاع الضمير إلى الخبر بتأويل القضية لا الدعوى كما وهم¹⁴⁶ مع ما فيه من فوات ما ذكرنا. فما له إلى¹⁴⁷ ما اخترناه والمدعي ما نصب نفسه لبيان الحكم بالدليل أو التنبيه. هذا هو المناسب لكلام المصنف وإن حذف التنبيه بعض المحققين.

(فالدليل) فيطلب الخصم¹⁴⁸ الدليل من المدعي على ما ادعاه¹⁴⁹ كما هو الشائع أو من¹⁵⁰ نفسه¹⁵¹ أو فيلزم الدليل أو فيجب الدليل، أو فالدليل لازم، أو واجب، أو فاللازم الدليل¹⁵²، أو فالواجب الدليل، أو فالدليل مطلوب، أو فالمطلوب الدليل، أو غير ذلك [71أ] من غير ارتكاب زيادة تكلف غير مناسب كما ارتكب غيرنا.

واعلم أنه إذا كان نقيض المدعى مما انعقد عليه الإجماع يكون طلب الدليل على المدعى تضييقاً لوقت المدعى في تقرير الدليل ووقت الطالب في سماع الدليل، بل ينبغي أن يُنبّه على أن دعواه خلاف الإجماع¹⁵³. والدليل هو الذي يلزم من العلم به العلم بالمطلوب كما اختاره صاحب الفصول¹⁵⁴. ولما كان طلب الدليل على المدعى مشروطاً بكونه نظرياً عند الاكثريين، احتاج المصنف إلى زيادة قوله: **(أو التنبيه)**. إذا كان المدعى بديهياً خفياً عند الجمهور أو بديهياً مطلقاً¹⁵⁵ غيره والتنبيه هو الذي يزيل الخفاء. ولما كان طلب الدليل على ما ادعاه أو التنبيه عليه مشروطاً بعدم علم ما ادعاه، قال المصنف **(كذلك)** أي إن لم يعرف صحة ما ادعاه لكن يرد عليه ما ذكرناه أنفاً فيحتاج إلى التأمل في الجواب ولا شك أن اشتراط عدم كون المدعى مسلماً ومستقراً داخل في اشتراط عدم المعرفة ولذا لم يتعرض المصنف لهما وأما ادعاء أنه

139 ج، س - لفظ.

140 س - إذا، صح في هامش.

141 ج، س - هنا.

142 أي الشيخ الرئيس ابن سينا.

143 عضد الدين الأيجي، رسالة في آداب البحث والمناظرة (إستانبول: مخطوطات المكتبة السلمانية، قسم لالي، 3047)، 201 و.

144 ل: له.

145 ج - إلى الصحة، صح في هامش.

146 ج - كما وهم، صح في هامش.

147 س - إلى، صح في هامش.

148 ج - الخصم، صح في هامش.

149 ج، س - على ما ادعاه، صح في هامشهما.

150 س - من، صح في هامش.

151 ج - أو من نفسه، صح في هامش.

152 س - أو فيجب الدليل، أو فالدليل لازم، أو واجب، أو فاللازم الدليل.

153 ج - واعلم أنه إذا كان نقيض المدعى مما انعقد عليه الإجماع يكون طلب الدليل على المدعى تضييقاً لوقت المدعى في تقرير الدليل

ووقت الطالب في سماع الدليل، بل ينبغي أن ينبه على أن دعواه خلاف الإجماع، صح في هامش.

154 أي برهان الدين النسفي.

155 في هامش ل: أي ظاهر عند العلماء.

لا بدّ من كون المدعى مستلزماً¹⁵⁶ الصحة فوهم¹⁵⁷ والتحقيق أنه لا حاجة إلى هذا القيد هناك ولا ههنا ولذلك تركه المحققون وإذا طلب الخصم الدليل من المناظر المدعي.

(فإن أتى به) أي المناظر المدعي بالدليل¹⁵⁸ فالفاء فصيحة فيجوز كونها عاطفة على الدليل وسببية وتفرعية فلو قال "فإذا أتى به" لكان أولى وموافقاً للكلام¹⁵⁹ المحققين. ولا يخفى ما في إتيان الدليل من¹⁶⁰ إشارة إلى ما قيل إن الأحسن أن يتوقف السائل حتى يقرر المعلل مجموع مقدمات دليبه، لأنه يحتمل أن يبين المعلل بعد الفراغ عن دليبه مقدمات دليبه¹⁶¹ فيستغنى السائل عن المنع.

واعلم، الآتي بالدليل على المدعى يسمى معللاً ومستنداً ويذكر أحدهما ويراد به الآخر عند العراقيين والفرق بينهما أنه متى انتقل من وجود الأثر إلى وجود المؤثر كانتقاله من الدخان إلى النار يسمى ذلك الانتقال استدلالاً. وإذا انتقل من وجود المؤثر إلى وجود الأثر كالانتقال من النار [ب71] إلى الدخان يسمى ذلك الانتقال تعليلاً. والفرق بين الدليل والعلة أن العلة توجد المعلول والدليل يهتدى إليه فحسب.

وإنما اكتفينا في إرجاع ضمير "به" إلى الدليل¹⁶² وإن كان يحتمل أن يرجع إلى التنبيه أيضاً. ولذا ذهب إليه بعض القاصرين، لأن ما سيأتي من قول المصنف أو منع الدليل أو منع المدلول يدل عليه ظاهراً ولا ضرورة تدعو إلى التأمل.

(فله منع بعض مقدماته أو كلها) أي فللخصم طلب الدليل على بعض مقدمات ذلك الدليل أو كلها على التفصيل والتعيين، إذ المنع طلب الدليل على المقدمة. وإنما لم يذكر المصنف قيد التعيين في منع البعض والكل لشهرته. وأما اعتبار التعيين في البعض وعدمه في الكل فوهم محض. ولا يخفى ما في الحصر من دلالة على أن منع الدليل ليس بمناقضة كما ذهب إليه الإمام البهشتي وبعض الأصوليين.

اعلم أن كلمة "كل" اسم موضوع لاستغراق أفراد المنكر والمعرف المجموع فمنع الكل عبارة عن منع كل واحدة واحدة منها بعينها دون المجموع من حيث المجموع، إذ لا يمكن إقامة الدليل على المجموع حتى يطلب عليه دليل. وأيضاً أن المجموع ليس مما يتوقف عليه صحة الدليل حتى يكون منعه على قانون التوجيه، لكن يرد عليه أنه لو قال فله منع مقدمة دليبه لكان أولى، لأن منع كل مقدمات دليبه ممنوع لا منع واحد. فلا حاجة إلى ذكره وإن كان مقلده فيه سيد المحققين.

واعلم أن المراد بالمقدمات المقدمتان، إذ الدليل عند التحقيق لا يتركب إلا منهما بناء على أن أقل الجمع اثنان عند بعض أهل الآداب كما هو المشهور. وحمل الإمام فخر الدين في الملخص بعض الجموع عليه. وهذا أولى مما نقل عن القطب الرازي في شرح الشمسية أن الجموع الواقعة في التعريفات يراد بها ما فوق الواحد عند المنطقيين فإنه تخصيص من غير مخصص.

ويمكن أن يراد بالمقدمات مقدمتا الدليل من الأجزاء وما يتوقف عليه الدليل من الشرائط، إذ هو مقدمة أيضاً [72] كما قيل والمقدمة ما يتوقف عليه صحة الدليل. وإنما أرجعنا الضمير في "مقدماته" إلى الدليل وإن احتمل أن يرجع إلى التنبيه أيضاً ولذا ذهب إليه بعض الأوهام، لأن المنوع الثلاثة لا يجرى في التنبيهات حقيقة. ولو سلم فلا يجدي كثير نفع كما صرح به سيد المحققين. وعلى هذا فلا يلتفت إلى الترددات والأوهام.

¹⁵⁶ ل: ملتزم.

¹⁵⁷ ج - ولا شك أن اشتراط عدم كون المدعى مسلماً ومستقراً داخل في اشتراط عدم المعرفة ولذا لم يتعرض المصنف لهما وأما ادعاء أنه لا بد من كون المدعى مستلزماً الصحة فوهم، صح في هامش. في هامش ج: أن وهم واهم وادعى الاحتياج ولعله بمراجعة الشرح الكري والمتوسط فإنما فيهما له علاج (منه).

¹⁵⁸ ل - بالدليل.

¹⁵⁹ ل - لكلام.

¹⁶⁰ س - من، صح في هامش؛ ل - من.

¹⁶¹ س - مقدمات دليبه، صح في هامش.

¹⁶² س - فحسب وإنما اكتفينا في إرجاع ضمير به إلى الدليل.

(مجردا) أي منعا مجردا عن السند (أو) مقارنا¹⁶³ (مع سند) أو مجردا كان المنع أو مع السند أو حال كون ذلك المنع مجردا أو مقارنا مع سند. فالمجرد منصوب على أنه صفة مصدر محذوف أو خير، لكان المحذوف أو حال. والمراد بالمجرد هو العاري عن السند بقريضة المقابلة والاستعمال. فلو ذكر معه كلام آخر غير السند كان أيضا منعا مجردا. وجعله مجردا عن السند والدليل وهم.

وقدم المجرد مع أن مفهومه عديم لكثرتة بالنسبة إلى القسم الثاني وبكونه متفقا عليه بالنسبة إلى القسم الثالث ولكون¹⁶⁴ المجرد كالبيسب بالنسبة إلى المنع مع السند. والمنع المجرد مسموع وإن لم يسمع النقص المجرد والمعارضة المجردة. وذلك لأن المنع طلب الدليل على المقدمة واحتاج الخصم إلى الدليل يقبل منه، لأن الأشياء متفاوتة وضوحا وخفاء بالنسبة إلى الأذهان، لكن المنع إنما يقبل¹⁶⁵ لو لم تكن المقدمة بديهية¹⁶⁶ لا يتوهم في شأنها الخفاء بالنسبة إلى أحد، أما إذا كانت بديهية كذلك فمنعها لا يسمع ويسمى مكابرة.

والسند ويقال له¹⁶⁷ المستند اسم مفعول أيضا لغة هو ما استندت إليه من حائط أو غيره واصطلاحا ما يكون المنع مبنيا عليه أو ما يتقوى به المنع أو ما يذكر لتقوية المنع بزعم المانع. وإلى كل منها ذهب المحققون فلا يلتفت إلى ما وقع في هذا المقام من الأوهام. وصيغة المشهورة ثلاثة: - لا نسلم هذا لِمَ لا يجوز أن يكون كذا، - ولا نسلم لزوم ذلك وإنما يلزم إن لو كان كذا، - ولا نسلم كيف هذا والحال كذا.

اعلم أن السند قد يورد في صورة الدليل بناء على قوته ولذلك يقبل المنع كذا في الكشف¹⁶⁸ [72ب] ولما لم يكن منع بعض المقدمات أو كلها صحيحا على إطلاقه، بل احتاج إلى قيد قيده المصنف، فقال: **(إن لم يعرفها)** أي إن لم يعرف الخصم المانع تلك المقدمات. وقال في الحاشية "وإن عرفها أو كانت ضرورية أولية فلا يتصور منعها من المناظر¹⁶⁹" انتهى. أقول يرد على المصنف أنه يجوز المنع وإن كانت معروفة للامتحان ولأجل معرفتها بطريق آخر أو بطريق متعددة ويجوز المنع وإن كانت ضرورية أولية لعدم معرفة المانع بدايتها ويمكن الجواب عنهما¹⁷⁰ يعرف بالتأمل. ولا تسامح ولا حذف ولا عدم صحة التقابل كما توهموا وإذا عرفت أن للخصم منع المقدمات مجردا أو مع سند، **(فيسمى)** أي ذلك المنع مجردا أو مع سند، **(مناقضة)** هذا عند المتأخرين وأما عند القدماء فيسمى هذا المنع ممانعة. وإنما يقال المناقضة عندهم للنقض وإليه ذهب الأصوليين¹⁷¹ **(ونقضا تفصيليا)** لكونه على وجه التعيين والتفصيل ويسمى أيضا منعا وهو أكثر استعمالا ومنعا مجردا. قال الإمام البيهقي "الممانعة أساس النظر لأن السائل منكر فسيبيله ألا يتعدى حد المنع في الانكار"، وقال كاشفه "إن أمكن ذلك وإلا فيشتغل بغيره".

واعلم أنه مما يجب أن يعلم ههنا مما شاع وكثير في استعمالات المتكلمين والأصوليين الحل وهو تعيين موضع الغلط لسوء الفهم. وإن كان نوعا من المنع إلا أنه النوع خصوصية قد ينكر في مقابلته كما وقع في مواضع من التلويح وحينئذ، بل حيث ما وقع لا يصدق به طلب الدليل كما هو الظاهر من المنع، بل يقصد به أن ما ذكرته غلط ومنشأؤه فهم لا¹⁷² من كذا أو¹⁷³ لو لا ذلك لا دفعت¹⁷⁴ في ذلك الغلط. وبالجملة يقصد به موضع تقرر الكلام وإن كان إذعانيا كما يقصد بالمنع

¹⁶³ ج - عن السند أو مقارنا، صح في هامش.

¹⁶⁴ س: ولكن.

¹⁶⁵ ل: يتقبل.

¹⁶⁶ ل: بدرية.

¹⁶⁷ ج، س - له.

¹⁶⁸ ج - اعلم أن السند قد يورد في صورة الدليل بناء على قوته ولذلك يقبل المنع كذا في الكشف، صح في هامش.

¹⁶⁹ ج - ما المناظر، صح في هامش.

¹⁷⁰ ل: عنها.

¹⁷¹ ج - وإليه ذهب الأصوليين، صح في هامش.

¹⁷² ج: ذا.

¹⁷³ ل: و.

¹⁷⁴ ل: لما وقعت.

طلب الدليل¹⁷⁵ لكن هذا مخالف لما ذكر في بعض الرسائل أن الحل مما يفعله المستدل والسائل. وقد يطلق الحل على النقض الإجمالي بين النظار مشهور. وقيل إن الحال لا يكون إلا بعد النقض الإجمالي¹⁷⁶. وهذا ليس بشرط في المنع.

ومما يجب أن يعلم أن الاستفسار عدوه من وظيفة السائل دون المعلل، لأن مرجعه المنع. ولذا قال صاحب المحاكمات "أن جواب الاستفسار لا يكون بالمنع"¹⁷⁷ (أو مع دليل) على انتفاء المقدمة الممنوعة وهو عطف على أو مع سند وإذا [73] ثبت أن للخصم منع بعض مقدمات الدليل أو كلها مع دليل، (فيسمى) أي ذلك المنع (غصبا)، لأن الخصم ترك هناك منصب نفسه وهو المنع والمطالب فقط وغاية أمره تأييد منعه بالسند ليس إلا وغصب منصب¹⁷⁸ غيره وهو التعليل فالغصب عند المصنف هو المنع مع التعليل أو المنع والاستدلال على انتفاء المقدمة الممنوعة كما اختاره السيد السمرقندي في مقدمته وشرح الفصول وأما عند من تقدمه كصاحب الفصول وغيره فالغصب منع المقدمة بإثبات الحكم المتنازع فيه هذا هو المحقق في كتب النظار فلا يلتفت إلى أو هام ناشئة عن عدم اطلاع على¹⁷⁹ كتبهم وإذا عرف أن المنع مع دليل غصب.

(ففي قبوله) أي ذلك الغصب (خلاف) أي خلاف الإمام ركن الدين العميدي لجمهور النظار لأن الغصب عندهم باطل¹⁸⁰ فغير مسموع ولا مجاب عنه وعنده وإن كان باطلا لكنه مسموع ومجاب عنه لأنه يجعله بالعناية راجعا إلى المنع مع السند وهو مسموع ومجاب عنه بالاتفاق ولو قال اختلاف لكان أولى من خلاف وبما ذكر من البيان يندفع الأوهام ولما توجه¹⁸¹ أن يقال إن المعلل إذا منع مقدمة دليله أشن يعمل وهل يمكن دفعه وإذا أمكن له الدفع فكيف يدفعه.

قال: **(ودفعه)** أي دفع ذلك المناظر المعلل منع خصمه مجردا أو مع سند. وأما منعه مع دليل فهو غصب غير مسموع إلا عند بعض النظار. ولذا لم يشتغل المصنف ببيان دفعه، بل اكتفى بمجرد التنبيه على الخلاف فيه. ويؤيده ما ذكره السيد السمرقندي في مقدمته حيث قال بعد ذكر الغصب "هذا من طرف السائل وأما من طرف المعلل¹⁸² فالسائل إذا منع مقدمة من مقدمات الدليل فيلزم عليه دفعه إما بالدليل أو بالتنبيه" انتهى. وبهذا التقرير اندفع أو هام الشارحين.

تنبيه، إذا سئل سائل فتدبير المعلل ألا يستعجل في الجواب، بل يطلب عن السائل توجيه المنع وتحقيقه، إذ ربما لا يتمكن من التوجيه فينقطع أو يظهر فساده أو يتذكر جوابه [73ب] عند التوجيه والتفصيل، إذ المنع على قسمين - قسم يضر المعلل - وقسم لا يضره كما فصل في المطولات. وعلى هذا فلو قال المصنف "ثم دفعه" لكان فيه الإشارة إلى ما¹⁸³ ذكرناه.

(بإثبات المقدمة الممنوعة) أي بيان ثبوتها كما هو الشائع سواء كان منعها¹⁸⁴ مجردا أو مع سند، لكن يرد عليه أن إثبات المقدمة الممنوعة، إذا كانت مع سند، لا يندفع بدون نفي السند. ولذا قال بعض المحققين "يجب¹⁸⁵ دفع السند الذي هو ملزوم لنفي المقدمة الممنوعة¹⁸⁶ بعد إثبات المقدمة الممنوعة إما بالمنع أو بالإبطال إذ لو لم يدفع لم ينفع الاستدلال على المقدمة لوجود معارض وهذا بيّن وإن اتفق كلهم على أنه لا يدفع السند بالمنع أصلا¹⁸⁷ وبالإبطال إذا لم يكن مساويا"

¹⁷⁵ س - كما هو الظاهر من المنع، بل يقصد به أن ما ذكرته غلط ومتشاؤفه فهم لا من كذا أو لو لا ذلك لا رفعت في ذلك الغلط وبالجملة يقصد به موضع تقرر الكلام وإن كان إذعانيا كما يقصد بالمنع طلب الدليل، صح في هامش.

¹⁷⁶ س، ل - بين النظار مشهور وقيل إن الحال لا يكون إلا بعد النقض الإجمالي.

¹⁷⁷ ج - واعلم أنه مما يجب أن يعلم هنا مما شاع وكثير في استعمال المتكلمين والأصوليين الحل وهو تعيين موضع الغلط وهو وإن كان نوعا ... النقض الإجمالي بين النظار مشهور وقيل إن الحال لا يكون إلا بعد النقض الإجمالي وهذا ليس بشرط في المنع ومما يجب أن يعلم أن الاستفسار عدوه من وظيفة السائل دون المعلل لأن مرجعه المنع ولذا قال صاحب المحاكمات أن جواب الاستفسار لا يكون بالمنع، صح في هامش.

¹⁷⁸ ل - منصب.

¹⁷⁹ ل - على.

¹⁸⁰ س - باطل، صح في هامش.

¹⁸¹ ل: وجه.

¹⁸² س - وأما من طرف المعلل، صح في هامش.

¹⁸³ ل - ما.

¹⁸⁴ ل: منها.

¹⁸⁵ ج، س: بحسب.

¹⁸⁶ س - الممنوعة، صح في هامش.

¹⁸⁷ ل - أصلا.

انتهى. وعلى هذا يجب حمل كلمة "أو" في قوله "أو نفي السند" على منع الخلو أو تخصيص الممنوعة بغير سند أو الذهاب إلى ما قال بعض الأفاضل "أنه إذا اثبت المعلل المقدمة الممنوعة فهل يجب عليه إبطال السند المساوي فقبل نعم لأنه معارض للمقدمة الممنوعة وإلا ظهر أنه لا حاجة إليه لأنه إذا اثبت المقدمة الممنوعة بطل نقيضه فيبطل السند المساوي له أيضا" انتهى.

(أو نفي السند) أي سلبه ودفعه وإبطاله. قد ذهب النظار إلى استعمال كل منها¹⁸⁸. ولا يخفى ما في قوله "ودفعه" بنفي السند¹⁸⁹ من إشارة إلى دفع ما يقال إنه إذا كان المنع مع المستند لا يفيد الجواب عن المستند، لأن دفع المستند لا يوجب اندفاع المنع، إذ المستند غايته أن يكون ملزوما لانتفاء المقدمة الممنوعة إما في نفس الأمر أو في زعم السائل. وانتفاء الملزوم لا يوجب انتفاء اللازم. فلهذا قال المحققون "المستند لا يجاب عنه ولا يبحث عليه". وتحرير قوم من المحصلين أنه إذا لم يفد دفع السند ولا يجوز البحث عليه فكيف يمكن الجواب عن المنع مع بقاء المستند.

(بالدليل أو بالتنبيه) هذا من قبيل النزاع. فعلى تقدير إعمال الأول فالمعنى اثبات المقدمة الممنوعة [74] بالدليل إن كانت تلك المقدمة نظرية أو بالتنبيه إن كانت بديهية. وعلى تقدير إعمال الثاني فالمعنى نفي السند بالدليل إن كان انتفاء سند المنع نظريا أو بالتنبيه إن كان بديهيا، لكن إعمال الثاني ههنا هو الأظهر بالنظر إلى قوله "إن كان لازما للمنع". وتقرر مثل ذلك في الأول كما هو القاعدة في التنازع. وبما قررنا المقام اندفع الأوهام كما لا يخفى على ذوي الإفهام لأغراض الأقوام. ولما شمل السند اللازم وغيره والنفي مفيد بكونه لازما للمنع قيده بقوله: **(إن كان)** أي ذلك السند **(لازما للمنع)** وهو أعم من أن يكون في نفس الأمر كما هو الظاهر أو في زعم المانع، لكن الثاني لا ينعف إلا في الإلزام. وفيه أن المصنف عدل عما هو المشهور من كون السند مساويا للمنع بناء على أن انتفاء أحد المتساويين لا يستلزم انتفاء المساوي الآخر، لكن الأولى هو المشهور فلا وجه للعدول. وبالجملة أن السند إما أخص وإما مساو. وأما الأعم فليس بسند صحيح. ونفي الأخص غير مفيد. ونفي المساوي هو المفيد. ومن لم يفهم هذا في هذا المقام فقد اشتغل بالأوهام. ولما توجه أن يقال إن ظاهر قوله "ودفعه" إلى آخره يدل على أنه يدفعه سواء قدر عليه أم لا وهو غير صحيح.

قال: **(إن أمكن)** أي ذلك الدفع كما هو الظاهر أو ذلك الإثبات أو النفي. والتأويل غير محتاج إليه كما توهم غفلة عن قاعدة إرجاع الضمير إلى ما فيه أو **(وإلا)** أي وألا يمكن ذلك الدفع أو ذلك الإثبات أو النفي فيشتغل **(بالانتقال)** من الدليل الأول على أصل المدعى **(إلى دليل آخر)**، عليه هذا التغيير عند الأصوليين ويعبر عنه عند المعقوليين بتغيير الدليل. ويرد عليه أن الطريق عند العجز عن إثبات المقدمة الممنوعة ونفي السند اللازم للمنع لا ينحصر في الانتقال، إذ له تخصيص المدعى وتحريره وتحرير الدليل والدخل في السند بأنه¹⁹⁰ "لا يصح للسندية، لأنه لا يقوى المنع"، والدخل فيه بأنه "في حد ذاته [74] غير مستقيم". والدخل فيما يذكر لتوضيح السند ودفع السند بالمنع. وكل منها مذكور في كتب المحققين في مواضع عديدة كما لا يخفى على المتتبع. اللهم إلا أن يقال إن المصنف اكتفى ببيان ما هو المشهور.

اعلم أن الإمام البيهقي قال في أصوله¹⁹¹ "أن الانتقال على أربعة أوجه؛ الأول، الانتقال من علة إلى علة أخرى لإثبات الأول والثاني، الانتقال من حكم إلى حكم بالعلة الأولى والثالث، الانتقال إلى حكم آخر وعلة أخرى وهذه كلها صحيحة. والرابع، الانتقال من علة إلى علة أخرى لإثبات الحكم الأول لا لإثبات العلة الأولى. وهذا الوجه باطل عندنا. ومن الناس من استحسنت هذا أيضا" انتهى. قد ظهر منه أن النزاع في الرابع ليس غير.

ولوح صاحب التلويح إليه فقال "إنما النزاع فيما إذا بان بطلان دليل المعلل وانتقل إلى دليل آخر أما إذا صح دليله وكان قدح المعارض فاسدا إلا أنه اشتمل¹⁹² على تلبيس ربما اشتبه على بعض السامعين فلا نزاع في جواز الانتقال" انتهى. وإن هذا الانتقال لا يدفع المنع الوارد على مقدمة الدليل الأول قطعا ولذا قالوا "إن في تغيير الدليل نوع إفحام". وبما

¹⁸⁸ ج - تنبيه إذا سئل سائل فتدبير المعلل ألا يستعجل في الجواب، بل يطلب عن السائل توجيه المنع وتحقيقه إذ ربما لا يتمكن من توجيهه فيقطع أو ... فيبطل السند المساوي له أيضا" انتهى. (أو نفي السند) أي سلبه ودفعه وإبطاله قد ذهب النظار إلى استعمال كل منها، صح في هامش.

¹⁸⁹ ج - بنفي السند، صح في هامش.

¹⁹⁰ س: لأنه.

¹⁹¹ ج - أن الإمام البيهقي قال في أصوله، صح في هامش.

¹⁹² ل - اشتمل.

ذكرناه ظهر جهل الشارحين بمحل النزاع وبعدم دفع المنع وتفوه الخرافات ولما كان هذا الانتقال غير جائز عند الحنفية قيده بقوله: **(عند البعض)** أي بعض أهل النظر فقيده¹⁹³ ظرف الانتقال أو لتعلقه. فلا يلتفت إلى توهم التقدير. ولو التفت إليه فالتقدير هكذا. وهذا الانتقال مقبول عند البعض أولي من غيره لما قال المصنف في الحاشية "وعند البعض لا يقبل الانتقال لأنه حينئذ يطول الكلام ولا يحصل المرام. وضعف هذا ظاهر. فلذا اخترنا القبول والاختلاف ثابت في الانتقالات الآتية والمقبول عندي قبول الكل" انتهى.

ومن قال إن ما نقل عنه في الحاشية ليس على ما ينبغي فهو جاهل لعلم الأصول كما ينبغي. ولا يسع المقام تحقيقه على ما ينبغي. [75] ولعل المصنف قلد صاحب التلويح في الحكم بهذا الضعف حيث قال "قد يقال إن الغرض من المناظرة إظهار الصواب فلو جوزنا الانتقال لطال المناظرة بانتقال المعلل من دليل إلى آخر ولم يظهر الصواب ولقائل إن يقول لما كان الغرض إظهار الصواب لزم جواز الانتقال لأن المقصود ظهور الحق بأي دليل كان وليس في وسع المعلل الانتقال من دليل إلى آخر لا إلى نهاية" انتهى.

أقول يمكن أن يقال إن لم يكن في وسعه الانتقال لا إلى نهاية فيمكن الانتقال من أول شروعه إلى آخر عمره وهو في وسعه بلا شك وحينئذ لم يظهر الصواب فاندفع ذلك الضعف وقوى خلافه فلا وجه لعدول المصنف عن¹⁹⁴ مذهب أئمة الأصول الحنفية كالإمام اليزدوي والإمام السرخسي وغيرهما مع أنه مقلد لهم إلى مذهب غيرهم.

(وإن عجز) أي المناظر المعلل عن ذلك الانتقال **(فيلزم الإفحام)** أي اسكات الخصم المناظر أو الإفحام لازم وفي المختار وأفحمه اسكته في خصومة أو غيره¹⁹⁵. فلا يخلط في الكلام بعطف الالزام على الإفحام. ولما فرغ عن بيان الوظيفة الأولى للخصم من الوظائف الثلاث له بعد استدلال المناظر المعلل على ما ادعاه شرع في وظيفة ثانية له منها.

فقال: **(أو منع الدليل)** أي رد الخصم دليل المناظر المعلل. فالمصدر مضاف إلى مفعوله وفاعله متروك. واللام إما للعهد كما ذهب إليه البصريون أو عوض عن المضاف إليه كما ذهب إليه الكوفيون. فالمنع مرفوعا عطف على المنع السابق ولم يعطف على مدخوله، بل ادعاه، لأنه غير الأول لأنه بمعنى المطالبة بخلافه ههنا، فإنه بمعنى الرد. وظهر من هذا أن كون المنع بمعنى الطلب¹⁹⁶ ههنا ليس بمتبادر من عطفه على الأول كما زعم.

وفيه أن المصنف تبع فيه المسعود الرومي، لكن المحققين على خلافه حيث قالوا "إن النقض منع مقدمة غير معينة والفرق بين [75ب] المناقضة والنقض من وجهين، أحدهما أن المقدمة معينة في المناقضة وغير معينة في النقض. وثانيهما أن المنع في المناقضة بمعنى المطالبة وفي النقض بمعنى الإبطال". ولما قالوا "إن منع الدليل لا يسمع بلا شاهد، لأنه دعوى لا بد لها من بيان". فلذا قالوا، "منع الدليل بلا شاهد مكابرة غير مسموعة بخلاف منع المقدمة المعينة، فإنه¹⁹⁷ يسمع مجرداً".

قيده بقوله: **(بشاهد استلزام فساد)** فالباء متعلق بالمنع كما هو الظاهر. ويجوز تعلقه بمقدر حال من المنع أي مقارنا بشاهد وهي مضاف إلى استلزام إضافة بيانية أي بشاهد وهو استلزام فساد. وإضافة الاستلزام إلى الفساد من قبيل إضافة المصدر إلى المفعول والفاعل متروك وهو الدليل أي استلزام الدليل فسادا. ويجوز قطع الشاهد عن الاستلزام فيكون الاستلزام حينئذ خبر المبتدئ محذوف أو مفعول.

اعنى الشاهد هو ما يدل على فساد، لكن قال بعض المحققين "ولا بد له من شاهد دليلا كان أو تنبيها إن لم يكن دعوى نفى وجود مقدمة في غاية الجلاء". ويمكن إدخال هذا القيد في الشاهد. قال المصنف في الحاشية "وإن لم يكن شاهد فمكابرة لا يلتفت إليه وعدم معرفة الخصم صحة الدليل شرط في هذا المنع أيضا تركناه اكتفاء بما سبق" انتهى. وكذا اكتفينا عما أورد عليه بما سبق.

¹⁹³ ل: فعند.

¹⁹⁴ ج، س + عن أئمة.

¹⁹⁵ ل - ه.

¹⁹⁶ ل - طلب.

¹⁹⁷ ج: فإنه.

(كالتخلف) أي تخلف الحكم عن الدليل كما هو الشائع في بيان النقص. وهذا مثال لاستلزام فساد، لكن يرد على المصنف أن هذا مخالف لما اشتهر بين النظار من أن شاهد النقص منحصر في التخلف واستلزام فساد آخر. والتحقيق أنه لا يختص النقص بالتخلف المذكور، بل هو عبارة عن منع الدليل بأن يقال "أن هذا الدليل غير صحيح لا يستحق أن يستدل به إما لتخلف الحكم المذكور عنه أو لاستلزامه فسادا آخر على أي وجه كان من الخصوصيات". [76أ]

ويمكن أن يقال، "إن المراد بالتخلف تخلف الحكم عن الدليل كما هو المتبادر، بل ما هو أعم وهو تخلف اللازم عن الملزوم. فيندفع ما أورد عليه، لأنه إذا استلزم الدليل فسادا كان لازمه متخلفا عنه قطعاً ضرورة أن ذلك الفساد اللازم غير متحقق في الواقع. وإنما أورد التخلف بصورة المثال حينئذ لكونه أشهر الشواهد على ما يشهد به الاستقراء، لكن يرد عليه حينئذ أنه لا حاجة إلى قوله **(ونحوه)** كاللزام والتسلسل وغيرهما. اللهم إلا أن يقال إن الكاف للتعيين كما في شرح المفتاح للسيد الشريف قدس سره.

وإذا عرفت أن للخصم منع دليل المناظر المعلل بشاهد **(فيسمى)** أي ذلك المنع **(نقضا إجماليا)** أما كونه نقضا فظاهر. وأما كونه إجماليا فعدم تفصيل فساد الدليل من أي مقدمة. ولو قال نقضا ونقضا إجماليا لكان أولى وأشمل. ويسمى النقص عند الأصوليين مناقضة كما مر التنبيه عليه.

وإذا ثبت للخصم ذلك المنع **(فينقلب الحال)** أي حال كل من المناظر والخصم ولا حاجة إلى تقدير الجواز كما توهم.

وإذا انقلب الحال **(فيصير الخصم مدعيا والمناظر سائلا)** فالفاء فصيحة. ويجوز أن يكون عاطفة. فتقيد الترتيب الذكري كقوله تعالى **وَنَادَى نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّهِ الْآيَةَ**. وتقيد التعقيب وتقيد السببية. وذلك غالب في العاطفة جملة أو صفة كما في معنى اللبيب. ومن جعلها تفسيرية جعل نفسه عن الآداب عربية¹⁹⁸، لكن يرد على المصنف أن ما سبق من أوله إلى هنا يدل على¹⁹⁹ ما ذكره ههنا²⁰⁰ إلا قوله "سائلا" فالأولى أن يقول "مانعا" كما هو المشهور. فلا وجه للعدول عنه إلى ما ذكره إلا تقليده الشارح الحنفي، لكن كلام المقتدى مزيف. ومن لم يفهم السياق والسباق تكلم بما شاء من الخلاف والعرفان²⁰¹.

وإذا صار الخصم مدعيا والمناظر سائلا. **(فله)** أي لذلك السائل في دفع ذلك المنع²⁰² **(المناقضة)** لا النقص والمعارضة كما يدل عليه التقديم **(إن أمكن)** أي المناقضة. ورجوع الضمير إلى المناقضة. لا يحتاج إلى اعتبار المنع²⁰³ كما وهم²⁰⁴، لأنه يجوز التذكير [76ب] والتأنيث في مؤنث لفظي لا يفيد معنى بدون علامة التأنيث كالرحمة.

(والإ) أي وإن لم²⁰⁵ يمكن المناقضة لذلك السائل **(فله)** أي لذلك السائل **(الانتقال إلى دليل آخر)** على أصل المدعى، ليس غير كما يدل عليه التقديم. ووقع في بعض النسخ "فله بالانتقال" أي فله اشتغال بالانتقال²⁰⁶. وأما تقديره بقولنا "فله دفعه بالانتقال" كما توهم فمردود.

(بلا انقلاب) في الحال بأن يصير المناظر المعلل سائلا وذلك لأن المناظر المنتقل إلى دليل آخر على أصل المدعى مستدل كما أنه مستدل²⁰⁷ في إيراد الدليل الأول على أصل المدعى. فلا ينقلب²⁰⁸ حاله من الاستدلال إلى السؤال حين الانتقال.

198 ج - ومن جعلها تفسيرية جعل نفسه عن الآداب عربية، صح في هامش؛ ل - العربية.

199 ج - يدل على، صح في هامش.

200 ج - ههنا، صح في هامش.

201 ل: والوافق.

202 ل - منع.

203 ل - المنع.

204 ج - كما توهم، صح في هامش.

205 ج: لا.

206 ل - بالانتقال.

207 ل - كما أنه مستدل.

208 ل: يلتفت.

وأما الناقض للدليل فلا شك في أنه انقلب حاله من السؤال إلى الاستدلال. وبهذا يظهر خبط من خبط من الشراح. ولم يتعرض المصنف للنقض والمعارضة بناء على ما اشتهر من أنه لا يجاب عن النقض بالنقض والمعارضة. ومن لم يعلم هذا أورد على المصنف نظرا بلا نظر.

(وإلا) أي وألا ينتقل ذلك السائل إلى دليل آخر بأن يعجز عنه. **(فالإلزام)** أي فيلزم الإلزام²⁰⁹ للنظر السائل، أو فالإلزام لازم، أو واقع، أو غير ذلك. والإلزام هو ألا يكون للسائل سبيل إلى منع كلام المعلل الذي يكون بينهما مطالبة ونزاع. وليس فيه مخالفة لاصطلاح النظر كما وهم. ولما فرغ عن المنع الثاني من وظائف الخصم شرع في المنع الثالث منها أيضا.

فقال: **(أو منع المدلول)** أي رد مدلول دليل المعلل الدال على مدعاه وهو مرفوع العين عطف على المنع الأول لأنه الأصل أو على الثاني لقربه. وما ذكره المصنف هو المشهور، لكن قال بعض الأفاضل "أن المعارضة في الحقيقة منع الدليل. وإلا لزم تسليم الملزوم ومنع اللازم، لكن المعارض لا يمنعه صريحا لخفاء خله لديه". وهذا لا يخالف ما ذكره المصنف في الحقيقة. ولما كان منع المدلول الذي هو المدعى²¹⁰ غير مسموع، لأنه دعوى بلا دليل قيده [77] بقوله: **(بدليل)** دال على خلاف ما يدل عليه دليل المعلل ونقيضه. وقد تقدم التنبيه على أن هذا المنع مشروط بعدم كونه بديهيا معروفا للمانع. ولذا اكتفى عنه ههنا. وقد تقدم الكلام عليه منا ولا حاجة إلى اعتبار المسامحة²¹¹ كما وهم.

وإذا ثبت للخصم منع المدلول بدليل **(ويسمى)** ذلك المنع **(معارضة)** لوقوع المقابلة بين الدليلين. وفي القاموس "عارض فلانا بمثل صيغة أتى إليه مثل ما أتى. ومنه المعارضة كان عرض فعله لعرض فعله²¹²" انتهى. واعلم أن المعارضة ثلاثة أقسام، لأنه إن كان دليل المعارض عين دليل المعلل الأول كما في المغالطات العامة الورود، يسمى قلبا. وإن كان غيره فإن كان صورته كصورته، يسمى معارضة بالمثل. فالإفمعارضة بالغير.

وأن المعارضة قد تكون خالصة وقد يكون فيها مناقضة أي متضمنة لإبطال تعليل المجيب. والأولي لا تتضمن إبطالا. فإن قيل، كيف يصح الجمع بين المعارضة والمناقضة وبينهما تناف، إذ المعارضة يستلزم تسليم دليل المجيب وصحة دلالاته على الحكم، والمناقضة بطلان دليله وفساد دلالاته على الحكم. قلنا، المعارضة ليست بتسليم الدليل مطلقا، بل هي ممانعة في الحكم صورة وممانعة للدليل معنى بدعوى عدم سلامته عن المعارض. فلا تتنافيان، إذ المقصود من كل واحد منهما هو الإبطال حقيقة على أنها مناقضة ثبتت في ضمن المعارضة. فتقبل، إذ الاعتبار للمتضمن دون المتضمن وكما من شيء يثبت ضمنا ولا يثبت قصدا. والمراد بهذا المناقضة هي النقض كما مر التنبيه عليه.

وأن المصنف تبع في ترتيب المنوع الثلاثة المحقق العضد، لكن اعترض عليه بما ذكره صاحب المحاكمات من أن النقض مقدم على المناقضة وهي على المعارضة ولو قدم المصنف النقض لوافق الوضع الطبع. واجيب عنه بأن هذا إنما يرد على المصنف لو كان ما ذكره صاحب المحاكمات كلاما حقا في نفس الأمر أو لو²¹³ كان المصنف موافقا له وكلاهما محل كلام.

وإذا منع الخصم مدلول دليل المناظر المدعي بدليل **(فينقلب)** أي الحال، لأنه²¹⁴ تقدم ذكره آنفا.

²⁰⁹ ل - الإلزام.

²¹⁰ ل: المذني.

²¹¹ س - وقد تقدم التنبيه على أن هذا المنع مشروط بعدم كونه بديهيا معروفا للمانع ولذا اكتفى عنه ههنا وقد تقدم الكلام عليه منا ولا حاجة إلى اعتبار المسامحة، صح في هامش.

²¹² ل: فله.

²¹³ ج، س - لو.

²¹⁴ س - لأنه، صح في هامش.

(أيضا) أيضا²¹⁵ انقلاب الحال [77ب] عند منع الخصم دليل²¹⁶ المناظر المدعي بشاهد. فيصير الخصم المانع المعارض مدعيا والمناظر المدعي سائلا. وفيه أن المشهور أن المعارض إذا شرع في الدليل الدال على خلاف مطلوب المعلل الأول يصير ذلك المعلل ههنا كالسائل ثمة وبالعكس.

وإذا ثبتت²¹⁷ انقلاب الحال **(فله)** أي فذلك المناظر السائل **(دفعه)** أي دفع ذلك المنع **(بالمناقضة)** المتقدم ذكرها.

(أو النقض) أي النقض الإجمالي، لأنه المتبادر عند الإطلاق. وإنما لم يقل "أو المعارضة" اختيارا لما اشتهر أن معارضة المعارض لا تصح وإن كان غير معتد به عند المحققين. ولا يخفى ما في تقديم الخبر المفيد للحصر من إشارة إلى هذا، لكن الحصر إضافي، لأن له الانتقال.

(إن أمكن) أي ذلك الدفع²¹⁸ أو المناقضة والنقض ولا حاجة إلى التأويل كما توهم.

(وإلا) أي وألا يمكن ذلك الدفع بسبب عجزه عن المناقضة والنقض فيشتغل **(بالانتقال)** أو فيثبت بالانتقال وقد عرفت بطلان تقدير الدفع **(إلى دليل آخر)** أي مغاير للدليل الأول الدال على أصل المدعى ودال²¹⁹ على أصله أيضا.

(من جنس آخر) أي مغاير لجنس الدليل الأول للمناظر ولجنس دليل الخصم المعارض. ومغايرة أحدهما تستلزم مغايرة الآخر وهو صفة بعد صفة للدليل. والمراد بالجنس الظاهرية والنصية والمفسرية والمحكمية والمتواترية والمشهورية والاحادية وغير ذلك. وذلك بأن يكون الدليل الآخر المنتقل إليه من جنس النص ودليل المعارض من جنس الظاهر وقس على هذا هذا.

وأقول إن الحق في هذا المقام الاكتفاء بقوله "إلى دليل آخر" وترك قوله "من جنس آخر" إلى قوله "فإن عجز" كما فعل في الأول والثاني. وذلك لأن الدليل المنتقل إليه إن كان من جنس آخر فيتم غرضه. وإن لم يكن من جنس آخر فيتم غرضه أيضا، لأنه حينئذ يكون الدليل المنتقل إليه معارضا لدليل المعارض للدليل الأول.

فيترجح الدليل بكثرة الأدلة عند من يقول هذا الانتقال من الشافعية. وأما عند الحنفية [78آ] فهذا الانتقال باطل عن أصله فكيف يقولون بكونه معارضا لدليل المعارض للدليل الأول، حتى لا يفيد الانتقال لعدم وجود الترجيح عندهم، لأنهم لا يقولون بالترجيح بكثرة الأدلة ولا بالأصل، بل إنما يقولون، الترجيح بالوصف والقوة. ولم يثبت بالانتقال إلى دليل آخر من جنس الأول إلا أصل الدليل وهو غير مرجح عندهم. وهذا ما ظهر لنا في تحقيق هذا المقام. ومن اشتبه عليه فليراجع أصول الحنفية حتى يظهر له ما هو الحق. والله أعلم بالصواب. ولعلك لا تلتفت إلى خرافات الناس.

(بلا انقلاب) أي بلا انقلاب حال المناظر. قد عرفت تحقيقه. وإنما اشترط أن يكون الدليل الآخر من جنس آخر، إذ لو لم يكن من جنس آخر لكان من جنس الأول.

(ولو كان من جنس الأول) بأن لا يكون أحدهما أقوى من الآخر

(صار) أي ذلك الانتقال **(معارضة)** من راجع كتب النظار وكتب الأصول يعرف أن لا مخالفة بين النظار والأصوليين في هذه المعارضة. ومن لم يراجعها يتفوه ما شاء، لأنه لا محتسب في زماننا يمنعه عما يشاء. وإذا صار الدليل الآخر المنتقل إليه للمناظر معارضا لدليل الخصم المعارض **(فلا يفيد)** أي ذلك الانتقال **(عند الحنفية)** من لم يعرف الانتقال المتنازع فيه ههنا، ركب متن عمياء²²⁰ وخطب خطب عشواء. وما ذكره المصنف من الظرفية بناء على أن الأكثر حكم الكل وإلا فبعض أهل النظر من الحنفية يقول "الترجيح بكثرة الأدلة" كما في التحقيق.

²¹⁵ ج - أيضا، صح في هامش.

²¹⁶ س: ليس.

²¹⁷ ل - ثبتت.

²¹⁸ ل - الدفع.

²¹⁹ ل: وذلك.

²²⁰ ج - ركب متن عمياء، صح في هامش.

ولما كان عدم إفادة ذلك الانتقال عند الحنفية نظريا لا يكفي في التعليل كلمة الفاء علله بقوله **(إذ لا ترجيح عندهم)** وهو عبارة عن بيان زيادة أحد المثليين على الآخر وصفا. ولهذا قال القاضي الإمام أبو زيد "الترجيح إظهار الزيادة لأحد²²¹ المثليين على الآخر وصفا لا أصلا". ومعنى قوله "وصفا" أن الترجيح يقع بما لا عبارة له في المعارضة، وكان بمنزلة الوصف للمزيد عليه لا بما يصلح أصلا. وتقوم به المعارضة من وجه واحترز بقوله "وصفا" عن الترجيح بكثرة الأدلة [78ب] بأن يكون في أحد الجانبين حديث واحد وفي الآخر حديثان.

ومن هذا التحقيق ظهر معنى قول المصنف "وإنما هو بالوصف والقوة" ومعنى قوله **(بالأصل)** أي بما يصلح معارضة مع ذلك الآخر ومقابل هذا هو الوصف. وبعضهم ذكر ههنا²²² ما لا أصل له أصلا عند أهل الأصول.

(ولا بكثرة الأجزاء) أي ولا ترجيح عندهم بكثرة أجزاء الدليل، إذ هي ليست وصفا قويا بالذات، بل مما يوجب قوة كما صرح به صاحب التلويح وليس هذا من قبيل الترجيح بقلة الأجزاء كما وهم.

(والأدلة) أي ولا ترجيح بكثرة الأدلة²²³ عندهم إذ هو من التراجيح الفاسدة عندهم.

(وإنما هو) أي الترجيح **(بالوصف)** أي بوصف الدليل لا بأصله وغيره. ولما كان الوصف أعم من القوى والضعيف، وكان المقصود ههنا هو القوى عطف²²⁴ عليه قوله **(والقوة)** أي قوة أثره²²⁵ وفي التحقيق. إنما يترجح بعض²²⁶ الدلائل على غيره بقوة فيه بأن كان أحد المتعارضين مفسرا أو محكما والآخر مؤولا أو مجملا أو كان خبرا مشهورا أو متواترا والآخر خبرا واحدا، لأن بهذه المعاني تثبت قوة في أحد الدليلين، عدمت في الآخر.

(فإن عجز) أي المناظر المدعي المعلن عن ذلك الانتقال. هكذا بالفاء والظاهر الواو **(فالسكوت)** أي فيلزم السكوت عن البحث والمناظرة أو السكوت²²⁷ لازم أو واجب أو خير وإنما قدم هذا لأنه الأكثر وقوعا²²⁸ في المناظرة.

(أو الاعتراف) يكون دليل الخصم معارضا لدليله فتعارض فتساقط. وليس المقصود أو الاعتراف ظاهرا كذلك كما توهم. وكان الظاهر أن يقول فالإفحام بالنظر إلى كون المناظر معللا أو الإلزام بناء على أن المناظر صار سائلا، لكن ذكر لازم الإفحام الذي هو السكوت ولازم الإلزام الذي²²⁹ هو الاعتراف، لأن لكل جديد لذة. وقد صرح شمس الأئمة²³⁰ السرخسي بأن "إظهار أنواع الانقطاع هو السكوت". وبما ذكرنا اندفع الأوهام ولما تراخي تصور هذا عما ذكره قبله²³¹ أورد ما يدل عليه.

فقال: **(ثم في إثبات الممنوعة)** أي إثبات المناظر المدعي المقدمة الممنوعة التي منعها الخصم السائل. ولا يبعد أن يقال إن في إيراد كلمة "ثم" إشارة إلى أن السائل ينبغي أن يطلب من المدعي²³² المناظر المجيب عن منوعة²³³ أولا توجيهه الجواب وتفصيله ولأنه ربما²³⁴ تبين فساده أو لا يتمكن من توجيهه ولأن الجواب على قسمين قسم يفيد وهو الظاهر وقسم لا يفيد إما بأن لا يكون مثبتا لما منع أو إن كان مثبتا لكن يضره في موضع آخر ثم يشتغل بالمناقضة والنقض

²²¹ ل - لأحد.

²²² ل - ههنا.

²²³ ل - الأدلة.

²²⁴ ل - عطف.

²²⁵ ل - أثره.

²²⁶ س - الدليل لا بأصله وغيره ولما كان الوصف أعم من القوى والضعيف وكان المقصود ههنا هو القوى عطف عليه قوله **(والقوة)** أي قوة أثره وفي التحقيق إنما يرجح بعض، صح في هامش.

²²⁷ س - الدليلين عدمت في الآخر **(فإن عجز)** أي المناظر المدعي المعلن عن ذلك الانتقال هكذا بالفاء والظاهر الواو **(فالسكوت)** أي فيلزم السكوت عن البحث والمناظرة أو السكوت، صح في هامش.

²²⁸ ل: وقدعا.

²²⁹ س - كما توهم وكان الظاهر أن يقول فالإفحام بالنظر إلى كون المناظر معللا أو الإلزام بناء على أن المناظر سائلا لكن ذكر لازم الإفحام الذي هو السكوت ولازم الإلزام الذي، صح في هامش.

²³⁰ ل - الأئمة.

²³¹ ج، س - قبله.

²³² ل - المدعي.

²³³ ل: منوعها.

²³⁴ ل - ربما.

والمعارضة²³⁵ وإنما لم يذكر نفي السند مع أنه مثل الإثبات [79آ] في التصور المذكور إما بناء على²³⁶ أن أحدهما كاف في الدفع المذكور ولذا عطف أحدهما على الآخر بكلمة "أو" أو بناء على أن الإثبات المذكور لا يغني عن ذلك النفي إذا كان له سند لأن ذلك الإثبات لا يتم بدون ذلك النفي أو بناء على أن الإثبات أكثر وقوعاً بخلاف النفي إذ هو مشروط بشيئين أحدهما أن يكون للمنع سند والآخر أن يكون ذلك السند لازماً للمنع.

(والانتقال) أي انتقال المناظر إلى دليل آخر بعد المنوع الثلاثة للخصم. وفيه أنه ينبغي أن يقول "والنقض"، إذ الناقض أيضاً مستدل ويجاب عن النقض بالمنع والنقض بالمعارضة. اللهم إلا أن يقال إن النقض لا يجاب عنه بالنقض والمعارضة، بل بالمناقضة ليس غير عنده. وحينئذ لا يترتب عليه الأشياء الثلاثة جميعاً، بل الأول فقط مع أنه علم من قوله "فله المناقضة إن أمكن" أن جواب النقض هو المناقضة.

(يتصور) بناء على أن المناظر في صورتها الإثبات والانتقال مستدل وهو على صيغة المجهول كما هو المشهور. وصورها المحقق سيف الدين الأبهري في حاشية شرح مختصر المنتهى على صيغة المعلوم فالقصر عليه ناش عن²³⁷ قصور.

(للخصم المناقضة²³⁸) بأن يمنع ذلك الخصم مقدمة معينة من دليل المناظر الذي أورده لإثبات مقدمته الممنوعة أو من دليله المنتقل إليه لإثبات أصل المدعى.

(والنقض) بأن يمنع ذلك الخصم دليل المناظر المثبت لمقدمته الممنوعة أو دليله المنتقل إليه لإثبات أصل المدعى بشاهد.

(والمعارضة) بأن يمنع ذلك الخصم مدلول دليل المناظر المثبت لمقدمته الممنوعة أو دليله المنتقل إليه لإثبات أصل دعواه بإقامة دليل على خلافه. وهذا بناء على أن [79ب] الدليل المنتقل إليه من جنس آخر وإلا فلا.

(والأخران) أي النقص والمعارضة **(مناقضة²³⁹ بالنسبة إلى الدليل)** أي الدليل الذي منع مقدمة الخصم. ودفعه المناظر المدعي بإثبات تلك المقدمة. فاللام للعهد ولو قال "إلى تمام الدليل" لكان أظهر. وجريان هذا في صورة الإثبات يكفي في هذه التسمية. وعدم جريانه في صورة الانتقال غير مضر لغرض المصنف.

(لكن لا بد من شاهد) أي لا بد في هذه المناقضة من شاهد يدل على فساد تلك المقدمة.

(أقول) أن هذا الاستدراك لم يستدرك في كتب النظار كما لا يخفى على من تتبع. فلا بد من شاهد وإلا فمكابرة غير مسموعة. اللهم إلا أن يراد بالشاهد ما يدل على فساد تلك المقدمة سواء كان دليل المعارض أو شاهد الناقض. وذلك الشاهد الأعم شاهد للمناقضة أيضاً. لا أنه لا بد في المناقضة من شاهد آخر غير دليل المعارض وشاهد الناقض. ولغيرنا ههنا خيالات.

(وقس على هذا) أي وقس على ما ذكر من أحوال المناظر والخصم ما يمكن أن يجري بينهما منتهاها²⁴⁰ ذلك.

(إلى أن ينتهي) البحث والمناظرة.

(إلى عجز أحدهما) أي المناظر والخصم وههنا بحث لطيف. فمن أراد الاطلاع على ذلك فعليه بما علقناه على الشرح المسعودي. فإنه²⁴¹ لا يسع هذا المقام. ولقد أوردنا ما ذكره فخر الدين من الأئمة العظام ليحصل به انتفاع لذوي الاحترام من الطلبة الكرام، لأننا نقلنا عن كتابه بلا خلل في النظام كما وقع لغيرنا من النقلة الأوهام. وذلك أنه قال في كتابه المسمى

235 ج - ولا يبعد أن يقال إن في إيراد كلمة "ثم" إشارة إلى أن السائل ينبغي أن يطلب من المدعي المناظر المجيب عن منوعة أولاً توجيه الجواب ... منع أو إن كان مثبتاً لكن يضره في موضع آخر ثم يشتغل بالمناقضة والنقض والمعارضة، صح في هامش.

236 ل - على.

237 ج - ناش عن، صح في هامش.

238 ج، س - المناقضة، صح في هامش؛ ل - المناقضة.

239 ل: معارضة.

240 س: فتهاياً.

241 ل: فلأنه.

بحدائق الأنوار في حقائق الأسرار الذي اشتمل على ستين علما، الثالث علم الجدل. وذكر فيه ثلاثة أصول ظاهرة، "الأول أن علم الجدل ليس بمحذور وحرام. اعلم أن قوما من أهل الحشو أنكروه وقالوا إن الله تعالى ذكر علم الجدل في معرض الزم. وقالوا ما ضربوا لك إلا جدلا، بل هم قوم خصمون. وقال جماعة [80] أخرى من المقلدة أنه في أصول الدين مزوم، لأن الصحابة رضوان الله عليهم لم يخوضوا فيه في إثبات الصانع وصفاته. والخوض²⁴² في الشيء الذي لم يخوضوا فيه بدعة قبيحة وحرام. وسلمته جماعة أخرى واستحسنوه في العقلية، لكن قالوا إنه في الشرعيات حرام، بل قالوا إن كل شيء ورد في حقه نص وهو مقبول وفي الباقي توقف. ومذهب أهل الحق أنه في العقلية والنقلية مقبول. والبرهان القطع الذي جعلناه على ذلك أن لا شيء في طريق معرفة الصانع تعالى غير النظر والتفكير وكذا في فروع الشرعية الحجج والقياس. وعلم من هذا أن علم الجدل في النقلية والشرعيات مقبول. واعلم أن الدليل الآخر على عدم كون علم الجدل مذموما أنه تعالى أمر نبيه صلى الله عليه وسلم بالمجادلة. فقال، "وجادلهم بالتتي هي أحسن". وكيف ينبغي أن يقدح في شيء أمر الله تعالى نبيه صلى الله عليه وسلم بفعله.

الأصل الثاني في بيان آداب المناظرة والمجادلة أصول²⁴³ آداب الجدل عشرة، الأول أن لا يكون الكلام على اختصار محل²⁴⁴ الثاني أن لا يكون الكلام على تطويل محل²⁴⁵ الثالث أن يحترز عن العبارات الغريبة الغير المستعملة الرابع أن يجتنب السؤال والجواب عن الألفاظ المجملة المحتملة لمعنيين الخامس أن يفيد كلام الخصم الذي²⁴⁶ أراد أن يعترض عليه وأن يسقط كل حشو كان بلا حاصل السادس أن لا يخوض في كلام خارج عن المقصود لئلا يخرج الكلام عن الضبط ويحتمل أن لا يتم البحث في مجلس واحد السابع أن لا يخوض في جواب الخصم قبل أن يفهم كلام الخصم على وجه التمام وأن لا يحترز عن الاستفهام في الابتداء أن احتاج إليه لأن الاستعادة بعشرة مرات ليست أزيد عيبا من الخوض في كلام غير معلوم الثامن يليق [81ب] أن يناظر على الحلم والعقل ويحترز من كل الوجوه عن الغلبة بإفراط الخشم والضحك وإيذاء الخصم لأن هذه الخصال ذميمة وأفعال قبيحة يفعلها من عجز عن تقرير مقاله ويريد أن يستتر عجزه وجهله بأنواع السفاهة التاسع يليق أن يحترز عن خصم مهيب ومحترم لأنه إذا خاف زال قوة النظر وحدة الخاطر ولم يحصل مقصده عن إيراد الأدلة والبراهين العاشر يليق أن لا يعد خصمه حقيرا أصلا وأن لا ينظر إليه بعين الحقارة لأنه²⁴⁷ يصدر عنه من جهة استحقاق الخصم كلام ضعيف فيغلبه الخصم الضعيف في ذلك الكلام و وهذه²⁴⁸ أمهات آداب المناظرة هذه" انتهى كلامه. وليس لنا إلا تعريبه عن الفارسي إلى العربية²⁴⁹ ومن تأمل فيما نقلناه وفي نقل غيرنا يعرف ما وقع لغيرنا من الأوهام²⁵⁰ وليكن هذا آخر ما أوردناه في هذا الشرح والحمد لله²⁵¹ على ما وفقنا له والصلاة والسلام على حبيبه²⁵² محمد وعلى آله أجمعين²⁵³.

Sonuç

Bu makalede Cârullah'ın Birgivi metnini yorumunun, teknik terimlerin tanımlanması ile Birgivi'nin sorgulama ve tartışma disiplini içerisindeki konumunu belirlemeye odaklandığı tespit edilmiştir. Buna göre Birgivi metninin sadece tartışma sürecini ana hatlarıyla özetlemesi ve dolayısıyla teknik terimleri tanımlamamasının Cârullah'ı metinde kullanılan bu terimleri tanımlamaya ittiği görülmektedir. Özellikle sorgulama, tartışma, delil, başka delile geçiş gibi teknik terimlerin

²⁴² ج - الخوض، صح في هامش.

²⁴³ س: أحوال.

²⁴⁴ ج: فعل.

²⁴⁵ س: ممل.

²⁴⁶ ج - الخصم الذي، صح في هامش.

²⁴⁷ ل: لا.

²⁴⁸ ل - هذه.

²⁴⁹ ج، س - إلى العربية.

²⁵⁰ ج - ما ذكره فخر الدين من الأئمة العظام ليحصل به انتفاع لذوي الاحترام من الطلبة الكرام لأننا نقلناه عن كتابه بلا خلل في النظام كما وقع ... آداب المناظرة هذه" انتهى كلامه. وليس لنا إلا تعريبه عن الفارسي ومن تأمل فيما نقلناه وفي نقل غيرنا يعرف ما وقع لغيرنا من الأوهام، صح في هامش؛ ل - من الأوهام.

²⁵¹ ج، س - لله.

²⁵² ل - حبيبه.

²⁵³ ل + حرره الفقير ... خليل استاذنا بحمامي زاده.

literatüre atıfla tanımlandığı görülmektedir. Diğer taraftan Cârullah Birgivî'yi sorgulama ve tartışma disiplini içerisinde yöntemci Hânefilere arasında konumlandırmaktadır. Cârullah bu durumu başka delile geçiş konusunda Birgivî'nin ifadeleri üzerinden gerekçelendirmektedir. Örneğin Birgivî'nin yöntemci Hânefilere delili değiştirme yerine tercih ettikleri başka bir delile geçiş ifadesini kullanması, başka bir delile geçişi yöntemci Hânefilere göre anlatması Cârullah'ın yorumunda etkili olmuştur.

Cârullah, yorumlarında diğer Birgivî yorumcularının değindiği bazı konuları ele almamaktadır. Buna göre tartışma disiplininin konusu, amacı ve ön doğruları (*postulatlar*),²⁵⁴ tartışma ile fikir alışverişi arasındaki ayırım,²⁵⁵ soruşturma ile ilgili tartışmalar,²⁵⁶ yanılmaca (*muğâlağa*) ile tartışmanın ilişkisi²⁵⁷ gibi konular hakkında yorum yapmamaktadır. Onun bu tutumunda 'Alî Ferdî'nin de belirttiği gibi Birgivî'nin sadece tartışmanın genel sürecini ana hatlarıyla özetlemesi etkili olabilir.²⁵⁸ Cârullâh, yine bu bağlamda, küçük şerhinden aktardığımız yukarıdaki yorumları dışında hem büyük hem de orta şerhinde, farklı sorgulama ve tartışma eserlerinden uzun alıntılar haricinde, ayrıca yorumları bulunmamaktadır. Dahası neredeyse her alıntıdan sonra diğer şerh ve haşiyelerine yönlendirmeler yapar. O, büyük ve orta şerhlerinde Birgivî metnini yorumlamak yerine kendisinden önce metni yorumlayanlar ve onların yorumları hakkında olumsuz iddialarda bulunur.²⁵⁹

Bildirimi tartışmak ile ilgili hem Birgivî hem de Cârullah'ın ele almadığı bazı konular bulunmaktadır. İlk olarak iki yazarda da bildirim hakkında doğrulama talebinden sonra ne olacağına dair bir açıklama bulunmamaktadır. Oysa bazı şârihlerin de ifade ettikleri gibi bildiren tartışmacı bildirim doğruladıktan sonra karşı taraf, bu doğrulamaya belirli bir öncülün aksini savunma girişimi (*münâkaşa*), çürütme (*nağz*) ve karşı delil getirme (*mu'āraza*) ile karşılık verebilir. Yine bu bağlamda doğrulama ile delil arasındaki ilişki, bildirim türleri vb. konularda Cârullah sessiz kalmaktadır.

Cârullah, karşı tarafın delilsiz iddiaya karşı akli mecazlı ve gerçek men hamlesinin yapılamayacağını ifade etmemiştir.²⁶⁰ Karşı tarafın delil istemek yerine iddiayı çürütmeye yönelik karşılığı tartışmada kabul edilemez. Cârullah, bu konuda bir açıklama yapmamaktadır.²⁶¹ Ayrıca sonraki aşamada dört ihtimalden hangi durumda karşı çıkış yapılacağı da net değildir. Diğer bir ifadeyle iddia veya delili hakkında hiçbir fikri olmayan belirli bir öncül hakkında karşı çıkışı hele ki dayanaklı karşı çıkışı nasıl gerçekleştirebilirsin. İnsan az da olsa haberdar olmadığı bir iddia ve onun delilini sorgulayabilir mi? Ayrıca Cârullah, tartışmacının delilini açıklamasından sonra karşı çıkanın bu açıklamayı sorgulayıp sorgulayamayacağı ile ilgili durumu belirsiz bırakmaktadır.

Bu aşamada tartışmacı karşı taraftan delil isteğini açıklamasını istemesi sorgulama anlamına gelir. Bu da karşı tarafın görevidir. Bu durumda tartışmacı karşı tarafın görevini üstlenmiş olur.

²⁵⁴ Tarsüsü, *Miftâh* (Beyazıt Koleksiyonu, 5900), 22a; Kayserî, *Şerh* (Burdur Koleksiyonu, 1187), 22a; Kayserî, *Hulâsa* (Samsun Koleksiyonu, 60), 158b; Akşehîrî, *Şerh* (Atıf Efendi Eki, 1216), -32; Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 21a.

²⁵⁵ Çermikî, *Şerh* (Vahit Paşa, 671), 4a.

²⁵⁶ Kaz'âbâdî, *Şerh* (Laleli Koleksiyonu, 2948), 2a.

²⁵⁷ Çermikî, *Şerh* (Vahit Paşa, 671), 4a.

²⁵⁸ Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 21a.

²⁵⁹ Bu konu ile ilgili Cârullah'ın Kâz'âbâdî şerhine yazdığı haşiyeye ekseninde farklı bir çalışma devam etmektedir.

²⁶⁰ Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 22b; Çermikî, *Şerh* (Vahit Paşa, 671), 4b.

²⁶¹ Kayserî, *Şerh* (Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085), 22b; Çermikî, *Şerh* (Vahit Paşa, 671), 5a.

Tartışmada bu kabul edilebilir mi? Ayrıca karşı tarafın kabul edilebilir nasıl bir açıklama yaptığına dair bir konu da ele alınmamaktadır.

Tartışmada yenilgiyi kabul etmek, tartışan tarafın karşı delili ya da çürüten delili oluşturamaması ve susmak zorunda kalmak da tartışan tarafın kendisinden delil istenildiğinde susmak zorunda kalmasıdır. Dolayısıyla Birgivi metninde susmak zorunda kalan da itiraf etmek zorunda kalan da tartışmacı taraftır. Dahası tartışmanın nasıl sona ereceğine dair net bir bitiş bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Abdurrahmân b. Muştafâ b. Aḥmed. *Şerḥu Âdâbi'l-Birgivi*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, 2989, 2a-23b.
- Akşehîrî, 'Alî b. Osmân. *Şerḥu Âdâbi'l-Birgivi*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, 1216, 32a-35b.
- Beheştî, Ebu'l-'Alâ'î Alâüddîn Muḥammed b. Aḥmed el-İsferânî Faḥru Ḥurasânî. *el-Me'âb fi Şerḥi'l-Âdâb*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Harput Koleksiyonu, 213, 110b-142b.
- Cârullah, Veliyyüddîn b. Muştafâ b. 'Alî el-İştânbûlî. *eş-Şerḥu's-Şağîr*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye Koleksiyonu, 4658, 68b-79b.
- Cârullah, Veliyyüddîn b. Muştafâ b. 'Alî el-İştânbûlî. *eş-Şerḥu's-Sağîr*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Koleksiyonu, 1867, 25a-27a.
- Cârullah, Veliyyüddîn b. Muştafâ b. 'Alî el-İştânbûlî. *Hâşiye 'alâ Şerḥi'l-Kâz'âbâdî*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye Koleksiyonu, 4658, 80b-99b.
- Cârullah, Veliyyüddîn b. Muştafâ b. 'Alî el-İştânbûlî. *Şerḥu'l-Kebîr*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye Koleksiyonu, 4658, 1b-41b.
- Çelik, Muhammet. "Âdâbu'l-Baḥş ve'l-Munâzaranın Kaynağı ve Eserleri (14-20. yy.)". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 5/2 (2022), 207-249. 10.5281/zenodo.7400779
- Çermikî, Aḥmed b. Yûsuf. *Şerḥu Âdâbi'l-Birgivi*. Kütahya: Kütahya Vahit Paşa Kütüphanesi, Vahit Paşa, 671, 2a-15a.
- Ḳayserî, Ferdî 'Alî b. Muştafâ. *Şerḥu Âdâbi'l-Birgivi*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Koleksiyonu, 4085, 19b-34a.
- Ḳayserî, Müftî Meḥmed b. 'Abdullâh. *Ḥulâşatu'l-Âdâb*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Samsun Koleksiyonu, 60, 158a-174b.
- Ḳayserî, Müftî Meḥmed b. 'Abdullâh. *Şerḥu Âdâbi'l-Birgivi*. Konya: Konya Bölge Yazma Eser Kütüphanesi, Burdur Koleksiyonu, 1187, 21a-27a.
- Ḳaz'âbâdî, Ebu'n-Nâfî Aḥmed b. Muḥammed. *Şerḥu Âdâbi'l-Birgivi*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, 2948, 1a-8a.
- Kuşlu, Harun. "Cârullah Efendi'nin Derkenar Notlarının İslâm Mantık Tarihine Katkısı". *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*. ed. Berat Açıl. 93-119. İstanbul: Nobel Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Pehlivan, Necmettin-Hadi Ensar Ceylan. "Âdâbu'l-Baḥş Devrimine Doğru Son Evrim: Burhânuddîn en-Nesefî'nin el-Fuḣûl'ü". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/56 (2015), 1-75.
- Pehlivan, Necmettin-Çelik, Muhammet. "Zamanı Olsaydı Daha Kısa Yazacaktı: Birgivi Meḥmed Efendi (Ö. 981/1573)'nin Risâle Fi'l-Âdâb'ı". *Balikesirli Bir İslam Alimi İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd. 412-456. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi, 2018.
- Pezdevî, Ebu'l-Ḥâsen Ebu'l-'Uḣr Faḥru'l-İslâm 'Alî b. Muḥammed b. el-Ḥuseyn b. 'Abdülkerîm. *'Usûlu'l-Pezdevî (Kenzu'l-Vuḣûl ilâ Ma'rifeti'l-'Uḣûl)*. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2014.
- Semerḳandî, Şemsuddîn *Risâle fi Âdâbi'l-Baḥş*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Koleksiyonu, Harput Koleksiyonu, 213, 172a-175b.
- Semerḳandî, Şemsuddîn *Şerḥu'l-Muḳaddime*. İstanbul: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur Koleksiyonu, 133, 118a-180b.
- Sivâsî, Şehirlizâde İbrâhîm b. Faẓlullah. *Şerḥu Âdâbi'l-Birgivi*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Servili Koleksiyonu, 281, 139a-144a.
- Ṭarsûsî, Muḥammed b. Osmân. *Miftâḥu'l-Mebâhiş*. İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Beyazıt Koleksiyonu, 5900, 2a-39b.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd. *et-Telkîḥ Şerḥu'l-Tenḳîḥ*. Lübnan: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2001.
- Türkmen, Emre. "Türkçede Aktarma Cümleleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi* 4/9 (2018), 274-285.

Üsküdarı, Muhammed Emin b. 'Abdulhay. *Şerhu Âdâbi'l-Birgivi*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kemankeş Koleksiyonu, 292, 2a-10b.

Yılmaz, Okan Kadir. *İSAM Tahkikli Neşir Klavuzu*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.